

PROCESO DE REDACCIÓN Y FECHA DE LA *SCALA DEI* DE FRANCESC EIXIMENIS, OFM

THE WRITING PROCESS AND DATE OF THE *SCALA DEI* BY FRANCESC
EIXIMENIS OFM

CARMEN CLAUSELL NÁCHER
maclauna@ext.uv.es

RECIBIDO-RECEIVED: 5-03-2019 / ACEPTADO-ACCEPTED: 11-02-2020

RESUMEN:

Los estudios sobre Francesc Eiximenis han prestado poca atención a la *Scala Dei*, excepto los trabajos que le dedicó el P. Andrés Ivars. No es, por supuesto, una de las obras principales del minorita gerundense, pero tampoco es una «obra menor». En el presente artículo se han estudiado a fondo los capítulos que comparten la *Scala Dei* y el *Llibre de les dones* (319-340 y 345-380), es decir, los testimonios de la *Scala Dei* (3 manuscritos y 3 ediciones) se han confrontado con los 8 testimonios del *Llibre de les dones* (6 manuscritos completos, uno parcial y un incunable), los 8 manuscritos de la traducción castellana (*Libro de las donas*) y los 3 testimonios del *Tractat de confessió* (capítulos 321-329). Los resultados obtenidos prueban de manera irrefutable que existieron dos tradiciones textuales de los capítulos comunes. A partir de las divergencias estructurales entre ambas obras se concluye la prioridad de redacción de la *Scala Dei*. Por último, se tiene noticia del viaje que Eiximenis realizó a Barcelona, a ruegos de la Reina María, con motivo de la llegada del Rey Martín de Aragón en la primavera de 1397. Se plantea la posibilidad de que fuera entonces cuando Eiximenis le entregara el «poch volumet» a la Reina María de Luna.

PALABRAS CLAVE: *Llibre de les dones*, *Scala Dei*, 1397, Francesc Eiximenis, Queen María de Luna.

ABSTRACT:

Studies on Francesc Eiximenis have paid little attention to the *Scala Dei*, except for the work Fr. Andrés Ivars dedicated to it. It is not, of course, one of the main works of the Girona minorite, but it is not a «minor work» either. This present article thoroughly studies the chapters shared by both books (319-340 and 345-380); that is to say, the testimonies of the *Scala Dei* (three manuscripts and three editions) have been confronted with the eight testimonies of the *Llibre de les dones* (six complete manuscripts, one partial and one incunabula), the eight manuscripts of the Castilian translation (*Libro de las donas*) and the three testimonies of the *Tractat de confessió* (chapters 321-329). The results irrefutably prove that there were two textual traditions for the common chapters.

The conclusion that the *Scala Dei* was redacted earlier is based on the structural divergences between the two works. Finally, there is word of the trip that Eiximenis made to Barcelona, at the request of Queen María, on the occasion of the arrival of King Martín in the spring of 1397. It is possible that it was then that Eiximenis offered the «poch volumet» to Queen María de Luna.

KEYWORDS: *Llibre de les dones*, *Scala Dei*, 1397, Francesc Eiximenis, Queen María de Luna.

Para citar este artículo/Citation: CLAUSELL NÁCHER, Carmen. «Proceso de redacción y fecha de la *Scala Dei* de Francesc Eiximenis OFM». *Archivo Ibero-Americano* 78, nº 287 (2018): 449-484.

José Ignacio Tellechea Idígoras (1928-2008),
in memoriam

El 19 de mayo de 1396, Francesc Eiximenis ultimaba la composición del *Llibre de les dones*, dedicado a la condesa de Prades, Sancha Ximenis de Arenós.¹ Tras la muerte repentina del rey Juan mientras cazaba, María de Luna, duquesa de Montblanc, asumió la corona en nombre de su marido Martín, por haber fallecido el rey sin heredero legítimo. A la sazón, hallábase el rey Martín en Sicilia, hacia donde había partido en 1392 para ayudar a su primogénito, Martín el Joven,² a sofocar las revueltas locales y pacificar la isla.

El inesperado ascenso al trono de Martín de Aragón³ y María de Luna⁴ motivó que Eiximenis interrumpiera la redacción del *Llibre de les dones* y se apresurara a elaborar el devocionario que, con tanta insistencia, le había requerido la duquesa de Montblanc, como declara en la dedicatoria:

Senyora molt alta, diverses vegades m'à stimulat la vostra gran senyoria que, per andressament de la vostra spiritual vida, vos ordonàs qualque poch volumet del

1 Eva IZQUIERDO MOLINAS, «Un testimoni sobre la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós i sobre l'origen del 'Llibre de les dones'», *Caplletra* 48 (2010): 135-161. Véase, asimismo, su reciente Tesis Doctoral, en especial las págs. 329-339, sobre la datación del *Llibre de les dones*. La autora expone y rebate los argumentos de una fecha de redacción temprana de la obra y sitúa «l'acabament del llibre i el seu lliurament a la seva destinatària vers el 1396-1397, quan Sanxa Ximenis d'Arenós va començar a viure en el monestir de Santa Clara de València». Vid. Eva IZQUIERDO MOLINAS, «Edició crítica dels capítols 1-100 del "llibre de les dones" de Francesc Eiximenis: estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric» (tesis doctoral, Universitat de Girona, 2019), 339.

2 Pau CATEURA BENNASSER, «Martín II», en REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *Diccionario Biográfico electrónico*, www.dbc.rah.es.

3 Salvador CLARAMUNT RODRÍGUEZ, «Martín I», en REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *Diccionario Biográfico electrónico*, www.dbc.rah.es.

4 Salvador CLARAMUNT RODRÍGUEZ, «María de Luna», en REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *Diccionario Biográfico electrónico*, www.dbc.rah.es.

qual poguéssets pendre algun lum o direcció a mils guardar-vos de tota offensa de Déu e poguéssets pus abtament profitar en tota virtut e més a Déu plaure. [1r]⁵

Varias han sido las propuestas que han intentado establecer la fecha de composición de la obra. El erudito Jaume Massó i Torrents propuso una datación tardía, hacia 1404, por unos documentos de ese año que revelaban una relación estrecha entre la Reina y Eiximenis.⁶

El P. Andrés Ivars, en los valiosos artículos que publicó sobre D.ª María de Luna,⁷ a la vista de la extensa carta que Eiximenis había escrito al infante Martín, duque de Montblanc, publicada por Antoni Rubió i Lluch, (Valencia, 15 de julio de 1392),⁸ dio por probada que la privanza de doña María de Luna con Eiximenis se remontaba a los años en que la duquesa de Montblanc había vivido en el antiguo Reino de Valencia.⁹ Y consideró que «este devocionario lo arregló y dedicó Eiximenis a la soberana dentro del primer año de su reinado», es decir, entre «los años

5 Todas las citas de la *Scala Dei* son del manuscrito 88 de la Biblioteca de la Universidad de Barcelona, que es el base de la edición crítica, en preparación.

6 Jaume MASSÓ I TORRENTS, *Les obres de fra Francesch Eximeniç (1340?-1409?). Essai d'una bibliografia* (Barcelona: Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1909-1910), 60. Esta propuesta fue defendida también por el P. Martí de Barcelona: «sembla escrit a començaments del s. xve i és, per tant, un dels seus escrits darrers», vid. Martí DE BARCELONA, «Fra Francesc Eiximenis, O. M. (1340?-1409?)». La seva vida, els seus escrits, la seva personalitat literària», en *Studia bibliographica. Estudis sobre Francesc Eiximenis* (Girona: Col·legi Universitari de Girona/Diputació de Girona: 1991), 218. Asimismo se ha sumado a esta hipótesis Lluís Brines, «Algunas partes de *Lo libre de les dones*, en concreto las relativas al *Tractat de penitència* y al *Tractat de contemplació* se incorporaron al libro que Eiximenis ofreció a la reina María de Luna con motivo de la coronación de su marido, el rey Martín el Humano (o el Eclesiástico). Este libro, que cabría datar a inicios del s. xv, se conoce como *Scala Dei*», vid. Lluís BRINES, «Francesc Eiximenis (OFM †1409), su vida, su obra en catalán», en *Estudios de latín medieval hispánico. Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico* (Firenze: Edizioni del Galluzzo, 2011): 325.

7 Andrés IVARS, «Franciscanismo de la reina de Aragón doña María de Luna (1396-1406)», *Archivo Ibero-Americano (AIA)*, 34 (1931): 568-594; 36 (1933), 255-281, 416-432. Estos importantes artículos han constituido el punto de partida de las investigaciones posteriores.

8 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura mig-aval* (Barcelona: IEC, 1908-1920), 2:339-403, <https://bit.ly/2WKAh0X>. Recientemente ha sido editada por Sadurní MARTÍ, ed., *Francesc Eiximenis. Cartes autògrafes. Edició diplomàtica i interpretativa*, <https://bit.ly/3bsi3Jk>.

9 IVARS, «Franciscanismo», 259-260.

1396 y 1397»,¹⁰ datación que ha sido generalmente aceptada¹¹ por quienes se han acercado, con mejor o peor fortuna, a la obra.

La historiografía moderna, a partir de los trabajos del P. Ivars, se ha decantado por la prioridad cronológica del *Llibre de les dones*, con el que la *Scala Dei* comparte los capítulos 319 al 340 y 345 al 380 del que posteriormente sería el *Tractat de les dones religioses* (los capítulos 101-395); en concreto, los capítulos sobre el sacramento de la penitencia: contrición (320), confesión (321-329) y las tres partes de satisfacción —ayuno (330-331), limosna (332-335) y oración (336 al 340 y 345 al 377)—, y los capítulos 378, 379 y 380.¹²

En sus estudios sobre el *Llibre de les dones* y la *Scala Dei*, Ivars afirma «que uno y otro carecen de fecha cierta de redacción» y, «aunque no de un modo definitivo» se inclina por la prioridad de redacción del *Llibre de les dones*, al dar por cierto el error del cronista Zurita quien, en el relato de las peripecias vitales de los condes de Prades, ofrece noticias cronológicas erróneas, que provocaron que Ivars concluyera, equivocadamente, que «el casamiento ocurriría hacia el año 1390»¹³, cuando para entonces ambos ya habían sido abuelos.¹⁴ Asimismo, el hecho de que el propio Eiximenis hubiera aprovechado capítulos de su *Regiment de la cosa pública* en la redacción final del *Dotzè del Crestià* llevó al P. Ivars a resolver que la *Scala Dei* se compuso entre los años 1396 y 1397 y que en su redacción Eiximenis había reutilizado los capítulos 319 a 340 y 345 a 380 del *Llibre de les dones*.¹⁵

10 *Ibidem*, 261 y 268. Ivars estimó que el devocionario, por carecer de título autoral, podía ser identificado con un códice que el escribano de la Reina, Mateu de Rada, había copiado en abril de 1397, en Barcelona («per i. libre de oracions [...] lo qual la dita senyora ha reebut en les sues mans»), según se desprende del albarán de pago publicado por Antoni Rubió i Lluch y citado por IVARS, «Franciscanismo»: 262. RUBIÓ I LLUCH, *Documents...*, 2:347, <https://bit.ly/2SaFO1D>.

11 Por ejemplo, Curt Wittlin: «Crec, amb el P. Ivars, que Eiximenis va presentar la seva obra, sense títol ni data, a la reina el 1396. A l'abril de 1397, aquesta fa pagar 24 sous i mig per haver-li 'fet fer il·luminar i lligar' un llibre d'oracions. Ivars suggereix que és el nostre text», vid. CURT WITTLIN, «De 'Lo libre de les dones' a la 'Scala Dei'», en *Actes del Tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica. Estudis en honor de Josep Roca-Pons* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983), 146. Albert Hauf afirma que la obra fue dedicada a la reina María de Luna «amb motiu de la seva coronació (23/IV/1399)», vid. ALBERT HAUF, «Francesc Eiximenis», en *Panorama de la literatura catalana. Edat mitjana. Dels inicis a principis del segle XV*, ed. por ALBERT HAUF VALLS (Barcelona: Vicens Vives, 2009-2011), 219. Y más recientemente, David Guixeras y Sadurní Martí: «potser amb motiu de la seva coronació el 1396 [sic]», vid. DAVID GUIXERAS y SADURNÍ MARTÍ, «Francesc Eiximenis», en *Historia de la literatura catalana. Literatura medieval (II). Segles XIV-XV*, dir. por Lola Badia (Barcelona: Enciclopedia Catalana/Editorial Barcino/Ajuntament de Barcelona, 2014), 51.

12 IVARS, «Franciscanismo», 268-281 y 416-422.

13 *Ibidem*, 269-270.

14 IZQUIERDO, «Un testimoni», 139-141.

15 IVARS, «Franciscanismo», 271-281, 416.

1. LA DEPENDENCIA TEXTUAL DEL *LLIBRE DE LES DONES*¹⁶

Finalizada la edición del devocionario, una lectura detenida evidenciaba que el copista de la *Scala Dei*¹⁷ había introducido al menos dos ligeras modificaciones en las primeras líneas de los capítulos que serían el 378 y el 380 del *Llibre de les*

16 Sigo los criterios de transcripción de variantes de Alberto BLECUA, *La transmisión textual de 'El Conde Lucanor'* (Barcelona: Publicaciones del Seminario de Literatura Medieval y Humanística, 1980), 11-12. En la transcripción de los contextos de la *Scala Dei* (SD), copio el ms. 88 de la Biblioteca de la Universidad de Barcelona (sigla C); del *Llibre de les dones* (LLD), el ms. 142 del Instituto de Francia, Chantilly (sigla A); del *Libro de las donas* (LD), el ms. escorialense h-III-14 (sigla D₁) y del *Tractat de Confessió* (capítulos 321-329), ambas tradiciones: la manuscrita (ms. 80 de la BUB, sigla A) y la impresa (Valencia: Nicolau Spindeler, 1497, sigla i), incunable actualmente desaparecido y que cito a partir de la edición de Antoni BULBENA, *Tractat de confessió ordenat per lo mestre Francesch Eximeniç* (Barcelona: Stampa Elzeviriana, 1906). Agradezco a Pilar Morey Bulbena la atención dispensada a mis preguntas sobre el incunable.

17 Los testimonios conservados han sido descritos exhaustivamente por Jaume DE PUIG, *Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Eiximenis conservades en biblioteques públiques* (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans/Facultat de Teologia de Catalunya, 2012), 282-289 y 553-563. Los cito utilizando las siglas establecidas por MASSÓ, *Les obres...*, 60-65: el ms. 88 (BUB), sigla C; el ms. 92 de la BNE, sigla B; el ms. 1804, de la Biblioteca de Cataluña, sigla D. El incunable publicado en Barcelona: Diego de Gumiel, 1494, sigla i. La edición de Barcelona: J. Luschner, 1501, sigla l; la edición de Barcelona: Dimas Bellester y Joan Giglo, 1523, sigla b. En las siglas de las ediciones he empleado las fijadas por Beatrice SCHMID, *Les traduccions valencianes del Blanquerna (València, 1521) i de la Scala Dei (Barcelona, 1523)* (Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1988), 292-293.

El ms. de la *Scala Dei* de la Bibliotheca Zaluskiana (sigla A), que fue trasladado a San Petersburgo como botín de guerra por Catalina la Grande en 1795, fue inventariado por Piotr Dubrosky, de la Biblioteca Imperial (1806-1807): «*Tractatus theologi cum orationibus Francisci de Ximenez*, ff. 154. MSS original du xv siècle sur papier entremêlé de feuilles de parchemin, signature Hisp. Q.I.7». En el *Inventario de manuscritos de la Biblioteca Imperial Pública* (circa 1840, no publicado) una nota registra que fue devuelto a Polonia el 14 de marzo de 1924. En 1930 el manuscrito Żaluski de la *Scala Dei* fue trasladado de la Biblioteca Universitaria de Varsovia a la Biblioteca Nacional, vid. *Sigla codicum manuscriptorum qui olim in Bibliotheca publica Leninopolitana exstantes nunc in Bibliotheca Universitatis Varsoviensis asservantur* (Cracovia: Drukarnia W. L. Anczyca i spółki: 1928), 61. Fue quemado por las tropas nazis en octubre de 1944. Vid. Olga BLESKINA et al., *The Inventory of Manuscripts from the Żaluski Library in the Imperial Public Library* (Varsovia: Biblioteka Narodowa, 2013), 181. Agradezco sinceramente al Dr. Szyller, de la Biblioteka Narodowa, la información tan detallada sobre este ms. de la Bibliotheca Zaluskiana, vid. Sławomir Szyller, carta a la autora, 19 de agosto de 2015.

En la Biblioteca de Cataluña se conserva la minuciosa descripción del manuscrito que Dmitry F. Kobeko, director de la Biblioteca Imperial (1902-1918), envió a Jaume Massó i Torrents (4 de enero de 1911). La miniatura inicial del códice ha llevado a pensar que se trataba del ejemplar entregado por el propio Eiximenis a la Reina María. Recientemente, la investigadora Josefina Planas ha puesto en duda esta identificación y sugiere que fuera un manuscrito «quizás para la reina María de Castilla», vid. Josefina PLANAS, «La paz de las plegarias: lecturas religiosas de la reina María de Luna», *e-Spania*, n.º 20 (febrero de 2015): 22, doi: 10.4000/e-spania.24155. Acceso: 17 de diciembre de 2018.

*dones*¹⁸ (y en su traducción castellana, el *Libro de las donas*),¹⁹ en un intento, a mi parecer, por adecuar el texto para la Reina María:

Llibre de les dones (378) lo diable a temptar les persones religioses, per tal fa mes-ter que los religiosos sien fort avisats *ABCFGHJi* (gloriosos *Àngels A*)

a tentar las personas religiosas, por tanto faze menester que los religiosos sean mucho avisados *D₁ J₁ A₁ B₁ K₁ C₁ L₁ O₁*

la *Scala Dei* añade «e altres»:

a temptar les persones religioses e altres, per tal los és master que sient fort avisats *CBDilb*

De igual modo en el principio del capítulo 380 del *Llibre de les dones*. En la *Scala Dei* se ha eliminado «e majorment tota persona religiosa»:

LLD (380) Sobiranament devem attendre, e majorment tota persona religiosa, que tostemps *ABCFGHJi Àngels A*

Soberanamente devemos acatar, e mayormente persona religiosa, que todos tiempos *D₁ J₁ A₁ B₁ K₁ C₁ L₁ O₁*

Sobiranament devem attendre que totstemps *CBDil* (deven *D*)

18 PUIG, *Catàleg...*, 216-258. Las siglas propuestas por Jaume Massó son: el ms. *A* (ms. 142 de la Biblioteca del Instituto de Francia, Chantilly); el ms. *B* (ms. 79 de la Biblioteca de la UB); el ms. *C* (ms. esp. 57 de la BnF); el ms. *F* (ms. 1984 de la BNE); el ms. *G* (ms. 461 de la Biblioteca de Cataluña); el ms. *H* (ms. 1797 de la BNE); el ms. *J* (ms. 260 de la Biblioteca del Centro Borja de San Cugat del Vallès), la sigla *i* (Barcelona: J. de Rosenbach, 1495), vid. MASSÓ, *Les obres...*, 51-55. Los capítulos 378-380 se hallan al final de un códice del *Llibre dels àngels* (ms. 4030 de la BNE), que diseño de manera provisional como *Àngels A*, vid. Curt WITTLIN, «Los problemas del *Cercapou* y el *Libre de les dones* de Fray Francesc Eiximenis», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* 46 (1970): 67 (nota 14).

19 Descritos asimismo por PUIG, *Catàleg...*, 708-742. Los distingo de los catalanes mediante el subíndice 1, y respeto las siglas establecidas por MASSÓ, *Les obres...*, 55-60: el ms. *A₁* (ms. 12731 de la BNE); el ms. *B₁* (ms. 6228 de la BNE); el ms. *C₁* (ms. 386 de la Biblioteca Universitaria de Salamanca); el ms. *D₁* (ms. h-III-14 de la Real Biblioteca de El Escorial), el ms. *J₁* (ms. h-III-20 de la Real Biblioteca de El Escorial); el ms. *K₁* (ms. 10156 de la BNE); el ms. *L₁* (ms. 153 de la Biblioteca del Noviciado de la Universidad Complutense de Madrid) y un nuevo manuscrito, el ms. M-498 de la Biblioteca de la Universidad de Oviedo, con la sigla *O₁*. Agradezco a Ángeles Llavana, de la Biblioteca Central de la Universidad de Oviedo, su amabilidad por facilitarme la consulta de este manuscrito.

Estas variaciones, que no parecen fortuitas,²⁰ motivaron que me aplicara a confrontar el texto crítico de la *Scala Dei* con la edición moderna del *Llibre de les dones*²¹ para localizar, si la hubiera, alguna modificación más o, al menos, si era posible determinar la dependencia textual del *Llibre de les dones*, es decir, la familia textual de la que provenían los 58 capítulos «reutilizados» por el propio Eiximenis.²²

Los resultados obtenidos pusieron de manifiesto, en primer lugar, que la «transcripción rigurosamente literal»²³ publicada por Frank Naccarato contiene algunos errores de transcripción calamitosos.²⁴ Bien por sustitución:

321: 21. e no per vanaglòria : ypocresia A [220r]

336: 31. Per rahó d'esta súplica e presumpció : supèrbia e presumpció A [229v]

388: 13. Aquí lo teu seny e consciència: cor e consciència A [263r]

por adición:

325: 23-24. escarnir, menysprear als altres dient paraules hòrrees : als altres dient hòrrees A [223r]

o por omisión:²⁵

20 Los capítulos 319 a 380 del *Llibre de les dones* habían sido completados cuando Eiximenis comenzó la redacción del devocionario para la Reina María. Quiero decir con ello que, por hallarse estos capítulos en el *Tractat de les dones religioses* (101-395), todas las referencias a las monjas, excepto las ahora señaladas, pasaron íntegramente a la *Scala Dei*. Más adelante vuelvo sobre esta cuestión.

21 Francesc Eiximenis. *Lo libre de les dones*, ed. por Frank NACCARATO (Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1981).

22 En el cotejo de la *Scala Dei* con el *Llibre de les dones* he tenido en cuenta únicamente las lecciones en que la *Scala Dei* lee de manera uniforme (o con alguna variante, que señalo entre paréntesis).

23 Curt WITTLIN. Introducción a Francesc Eiximenis. *Lo libre de les dones* (Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1981), xxxvi.

24 Indico el número de capítulo y las líneas de la edición. A continuación, la lectura del ms. A, base de la edición de 1981. Ya apuntó certeramente Charles B. Faulhaber en su momento que «Lo mejor es enemigo de lo bueno», vid. Charles FAULHABER, «'Lo libre de les dones, by Francesc Eiximenis», reseña de *Lo libre de les dones* de F. Naccarato, *Romance Philology* 38 (1984): 126.

25 386: 17-18. ab pocha pena de de infern, e veus: ab pocha pena de penitència que haguesses passada esta vida hagueres rehemuda tota la dolor de infern, e veus A [262r]. Parece tratarse de una errata.

328: 29-30. O si has res ajustat per symonia, sacrilegi, per cambi, per taylles. Si has corruptut : per taylles. Si occupes res de la comunitat, si la has mal servida e a ton prou temporal. Si has corruptut *A* [224r]

332: 4-5. és clemència e pura misericòrdia, qui lo seu Fill nos tramès per misericòrdia. E diu : qui lo seu Fill nos tramès per misericòrdia, lo Fill del qual tostemps obrà, preycà, ensenyà misericòrdia. E diu *A* [227r]

336:21. Daviu, qui dix axí: Tu, Senyor : qui dix a Déu axí *A* [229v]

336: 23. menysprea les oracions : menysprea Déus les oracions *A* [229v]

361: 56. fora Déu, e axí deu sa amor : fora Déu, axí que si res alre ama, tot ho fassa per amor de Déu, e axí deu sa amor *A* [245v]

379: 27. l'om fer caure, e atendre al gran guardó : e atendre al gran perill e pèrdua que l'om encorra e cau si és vençut, e al gran guardó *A* [258r]

386: 20-21. terribilitat e enemistat: terribilitat e crueltat e enemistat *A* [262r]

387: 51. altra cosa : altra cosa corporal *A* [263r]

388: 15. nostre cor e esforç e poder e saber e voler : esforç e virtut e poder *A* [263r] etc.

Descartados estos, algunas diferencias resultaron ser lecturas singulares del ms. *A*:²⁶

SD {376 *LLD*} per la lum celestial que reeb a vegades sobre la humana indústria, a vegades sobre la pròpia consciència que l'hom ha presa (la humana indústria a vegades *om. D*)

²⁶ Transcribo, en la primera línea, la lección de la *Scala Dei* (*SD*). Entre llaves indico el número del capítulo del *Llibre de les dones* (en la *Scala Dei* no fueron numerados). En la segunda línea, la lección o lecciones del *Llibre de les dones* (*ABCFGHJi*). El *Tractat de confessió* (capítulos 321-329), en la tercera línea: en primer lugar la lección del ms. *A* y después la del incunable (a partir de la edición de Antoni Bulbena). Cuando las lecciones de los mss. del *Libro de las donas* (*D_i A_i J_i O_i B_i K_i C_i L_i*) son relevantes las incluyo tras las del *Llibre de les dones*.

que reeb a veguades sobre la pròpria sciència que l'hom *A* que reb a vaguades sobre la humanal indústria ha vaguades sobra la pròpria sciència que l'hom *BCFGHJi*

a pesar de la lección de la *Scala Dei* «consciència» frente a la del *Llibre de les dones* «sciència». En alguna otra ocasión, la lectura de la *Scala Dei* parecía adecuarse a la del ms. *B* del *Llibre de les dones* (en este ejemplo, presentan la misma laguna):

SD {375 *LLD*} e mata la presumpció de tu mateix, de cor
la presumpció de tu matex cor *B* la presumpció de tu matex e la verguonya folla de
humiliar tu matex de cor *ACFGHJi*

En otros lugares, sin embargo, la *Scala Dei* lee frente a los mss. *AB* del *Llibre de les dones*:²⁷

SD {351 *LLD*} e sens tota fermetat e bonesa en nostra natura
fermetat en nostra *AB* : fermetat e bonea en nostra *CFGHJi*

²⁷ Eva Izquierdo, que ha estudiado la filiación del *Llibre de les dones*, concluye que (traduzco): «la tradición catalana de la obra se divide en dos familias: α , formada por *AJ*, y β , formada por *BFGH*». Asimismo puntualiza que «el incunable presenta un comportamiento extraño porque, aunque pertenece a la rama α , se sitúa a caballo de las dos familias y parece que recibe diferentes contaminaciones», vid. EVA IZQUIERDO MOLINAS, «Francesc Eiximenis. Lo libre de les dones. Estudi codicològic dels 7 testimonis complets de l'obra. Edició crítica i estudi ecdòtic de l'endrea i els capítols 1-20» (tesina de licenciatura, Universitat de Girona, 2006), 119-120. En su Tesis Doctoral ha precisado que el subarquetipo ϵ lo componen los testimonios *Ji*; el subarquetipo γ , *BFG* y δ , *FG*. Señala asimismo que las lecturas del incunable siguen a α en los capítulos 1 al 42, a β en los 49-90 y que contamina con el ms. *B* en los capítulos 66-99, vid. IZQUIERDO, «Edició crítica», 234. Los resultados de la confrontación de los testimonios del *Llibre de les dones* con los de la *Scala Dei* no se adecúan tampoco a esta propuesta razonada de filiación del *Llibre de les dones*.

La prudencia aconseja, no obstante, tomar en consideración la existencia probada de arquetipos móviles en las obras extensas de Eiximenis, que ha sido estudiada en el *Terç del Crestià* por Xavier Renedo y en el *Dotzè del Crestià* por Sadurní Martí y David Guixeras. Vid. SADURNÍ MARTÍ y DAVID GUIXERAS, «Apunts sobre la tradició del *Dotzè del Crestià I*», en *Literatura i Cultura de la Corona d'Aragó (segles XIII-XV). Actes del III Col·loqui «Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga»* (Universitat de Girona, 5-8 de juliol de 2000) (Barcelona: Curial Edicions Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001), 211-223, <https://bit.ly/2UCWrUz>, 215-220. Asimismo, tenemos noticia cierta de la enorme difusión manuscrita del *Llibre de les dones* por lo que, aunque improbable, no podemos descartar la pérdida de varios testimonios manuscritos, representantes de familias enteras de la obra. Vid. JESÚS ALTURO PERUCHO, «Noves dades sobre la difusió de *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis», *Quaderns de la selva* 53 (2001): 255-264.

SD {353 LLD} La quarta rahó, car per ella fuig la tempestat e pastilència de mortaltat qui era en Roma (car per ella *om. D*)
per ella cessà la pestilència de mortaldat *AB* per ella cessà la tempestat e pestilència de mortaldat *CFGHJi*

SD {365 LLD} en aquesta vida present (present vida *BDilb*)
esta vida *AB* sta present vida *CFGHJi*

SD {377 LLD} algunes sanctes amonestacions, e bones
alscunes bones amonestacions *AB* algunes santas amonestacions e bones *CFGHJi*

SD {352 LLD} Diu sant Gregori: A gran dampnació de la lur ànima los ho dóna
sent Greguori que dóna-lus-ho a gran dampnació de lurs ànimes *AB* : sant Gregori
a gran dampnació de lurs ànimes *CFGHJi* (de lurs ànimes *om. B*)

aunque en este último la *Scala Dei* lee en común «lur ànima» frente a «lurs ànimes» del *Llibre de les dones*. En otra ocasión, en cambio, es el ms. *C* el que ofrece una lección casi similar a la de la *Scala Dei* (a pesar de la lección «ab Déu» que no se halla en los testimonios del *Llibre de les dones*):

SD {350 LLD} que la persona specialment que lavors la fa ne aconsegueix grans gràcies ab Déu. E tostemps generalment
la persona, qui lavors la faria aconsequex. E tots generalment *AFGHJi* (la fa *BCFGHJi*) (aconsaguex grans gràcies *C*)

En los casos en que la tradición del *Llibre de les dones* presenta lecciones divergentes, la *Scala Dei* no concuerda exactamente con las lecturas de los testimonios del *Llibre de les dones*:

SD {367 LLD} e diu de bon cor ab sent Pau: *Omnia* (cor ensemps *BD*)
ab sent Pau, de cor axí: *Omnia ABCFGHJi* (axí *om. BCFGHJi*)

porque a pesar de que los testimonios *BCFGHJi* presentan una laguna similar («axí»), las dos obras presentan alteraciones en el orden de la frase y no coinciden en la lección «cor».

En otro lugar, la *Scala Dei* no comete la laguna de los testimonios *CFGHJi* pero tampoco concuerdan las lecciones de la *Scala Dei* y los manuscritos *AB*:

SD {336 *LLD*} E hoïen dir que los sants, per perfets que fossen stats
dien que los sants per grans que sien stats *AB*[*CFGHJi*]

Otro ejemplo muestra que los testimonios *CFHJi* del *Llibre de les dones* y *A* del *Tractat de confessió* omiten la confesión de la segunda virtud cardinal, laguna que no se halla en la *Scala Dei*, pero que tampoco coincide con la lectura del resto de los testimonios (*ABG*):

SD {326 *LLD*} e a mal, per ma mala inclinació, e conversació
e a mal per ma mala conversació *ABG*[*CFHJi*] (*CFHJi* omiten la confesión de la
2ª virtud cardinal) (ma *om. G*)
e a mal, per ma mala inclinació, e conversació [*A*]*iP* (inclinacio e passió e con-
versació *P*)

Si el cotejo entre ambas obras tenía como propósito inicial dilucidar la dependencia textual del *Llibre de les dones*, la conclusión era desconcertante: la *Scala Dei* no refleja en bastantes lugares parentesco alguno con los testimonios del *Llibre de les dones*, el *Libro de las donas* y los capítulos sobre la confesión (321-329 del *Llibre de les dones*) a los que también acudí (*Confessional*).²⁸

Lecturas divergentes entre ambas obras, bien por sustitución:

28 Testimonios inventariados por MASSÓ, *Les obres...*, 66-68 y PUIG, *Catàleg...*, 269-274. Transcribo las lecciones del ms. *A* (ms. 80 de la BUB) y del incunable (Valencia: N. Spindeler, 1497). El incunable procede de los capítulos {321} a {329} de la *Scala Dei* publicada por Diego de Gumiel en 1494, no del incunable del *Llibre de les dones* de J. Rosenbach (Barcelona, 1495), como demostró el P. Ivars: «en el caso de la disyuntiva sobre en cuál de las dos impresiones está basada la edición de Spindeler, nos inclinamos de parte del tratado *Scala Dei*», vid. Andrés IVARS, «¿Quién es el autor del “Tractat de Confession” impreso en Valencia, año de 1497, por Nicolás Spindeler, bajo el nombre de Fr. Francisco Eiximénez?», *AIA* 14 (1920): 253. El ejemplar del incunable conservado en el Archivo de los Padres Dominicos de Valencia se dio por perdido después de la Guerra Civil.

Causa extrañeza que una edición de Valencia, 1502, sin nombre del impresor, y con la transcripción «la qual obreta es stada treta del tosca en la present lengua cathalana colofó: Migençant la diuina gracia fonch emprentat lo present libre en la insigna ciutat de Valencia. Any M.d.ij.» haya sido catalogada en *PhiloBiblon* como una obra eiximeniana, vid. *PhiloBiblon*, dir. por Charles B. FAULHABER. Bancroft Library / University of California, Berkeley, 1997-. Acceso: 16 de noviembre de 2018, <https://bit.ly/2BdfPgp>. Este impreso, de la Biblioteca del Seminario de Girona y encuadernado en un volumen facticio, no es sino un ejemplar incompleto de la edición de Barcelona: Gabriel Pou, 1507, vid. José RIBELLES COMÍN, *Bibliografía de la lengua valenciana: o sea catálogo razonado por orden alfabético de autores de los libros, folletos etc., que escritos en lengua valenciana y bilingüe, han visto la luz pública desde el establecimiento de la imprenta en España hasta nuestros días* (Madrid: Imp. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1920-1979), 184. Designo la edición de Barcelona: Gabriel Pou, 1507, con la sigla *P*.

SD {332 LLD} e puy's aporta guany
e ella aporta *ABCFGHJi*

SD {335 LLD} Per què cové que aquells qui açò veen contínuament, o són en lurs
consells, que aytals sien
e contínuament oen lurs conseylls *ABCFGHJi* (e en *C* o oen *FG*) : oyen *D_i A_i J_i*
B_i K_i C_i L_i O_i

SD {336 LLD} e en la multitut e granesa d'aquells
multitut e gravitat *ACBFGHJi* (quantitat *C*)

SD {350 LLD} a Déu acostar per orar és bona hora
acostar és bo per orar *ABCFGHJi*

SD {370 LLD} per tot lo cors verberat e plagat
cors ubert *ABCFGHJi*

SD {377 LLD} persecució que sofferisses
passes *A[B]CDFGHJi*

SD {380 LLD} que l'om pens en los dons e gràcies que ha reebudes
dons e sufficiències *ABCFGHJi* Àngels *A* (e en les sufficiències *CFGHJi*)

alteraciones del orden:

SD {333 LLD} Ací ensenya com lo beneyt Senyor vol, emperò, que la tua almoyna
(emperò *om. BD*)

Vol, emperò, lo Senyor beneyt que la tua almoyna *ABCFGHJi*

SD {335 LLD} fa que sos peccats contínuament cresquen (e fa encara *BD*)
fa que contínuament sos peccats cresquen *ABCFGHJi* (continuament *om. J*)

SD {352 LLD} E si dius que Jesuchrist diu, *Luce xj^o. Volo vos* (Luce vj^o *BD*)
E si diu que, *Luce XI*, diu Jhesuchrist: Volo vos *ABCFGHJi* (diu *BCFGHJi*)

y lagunas (o añadidos) en alguna de las dos obras:

SD {324 LLD} o si has jurades les parts de Déu o de Jesucrist
 les parts de Jesucrist *ABCFGHJi*
 les parts de Jesucrist *A* les parts de nostre Senyor Jesucrist *[i]P*

SD {324 LLD} E ací te offir apparellat a fer tota satisfacció
 te offir a tota satisfacció *ABCFGHJi*
 te offir a tota satisfacció *A* t'offir apparellat a fer tota satisfacció *iP*

SD {326 LLD} per haver-ne mon obtat e mon enteniment
 haver-ne mon enteniment *ABCFGHJi*
 haver-ne mon enteniment *A* haver-ne mon optat e mon enteniment *iP*

SD {329 LLD} en les esdevenidores derrerament o perpetuals penes
 en les coses esdevenidores derrerament o perpetuals *ABCFGHJi*
 en les coses sdevenidores derrerament o perpetuals *A* en les sdevenidores darrera-
 ment o perpetuals penes *iP*

SD {330 LLD} La v^a rahó a prolongar la vida corporal sí és a refrenar la nostra
 bocha de massa menjar e beure. Car dix Sènecha
 la vida corporal, car com dix *ABCFGHJi* (temporal *CHJi*)

SD {332 LLD} sement gitada en bona terra
 en terra *ABCFGHJi*

SD {335 LLD} alguna cosa del lur per amor de Déu
 del lur per Déu *ABCFGHJi*

SD {335 LLD} eximpli de males persones e companyies [...] són molt inclinats de
 fer segons aquells ab qui usen contínuament. Si donchs
 eximpli de males companyies *ABCFGHJi* ab qui són contínuament fan e dien . Si
 donchs *ABCFGHJi*

SD {348 LLD} lo poble temptà e assegà de mudar la senyoria
 temptà de mudar *ABCFGHJi*

SD {352 LLD} Ni nengú no és obligat ni tengut de orar
 no és tengut de orar *ABCFGHJi*

SD {355 LLD} lo cor pur e net de tota amor carnal
lo cor net *ABCFGHJi*

SD {355 LLD} la consolació esperitual o celestial e mundanal
consolació celestial e la mundanal *ABCFGHJi*

SD {357} e Vós comprats e portats
Vós los havets portats *ABCFGHJi* (Vós, Senyor *B*)

SD {361 LLD} ara, mentre vius, de salvar o de dampnar-te, e axí
ara, mentre vius, e axí *ABCFGHJi*

SD {372 LLD} ans que se'n pujàs al cel
se'n pugàs *ABCFGHJi*

SD {376 LLD} Vet, Senyor, e Rey just, Creador de tota creatura
Vet, Rey e Senyor just de tota natura *A[B]CFGHJi*

SD {378 LLD} Per tal diu sent Agostí Gregori que gran vergonya (dien *BD*) (sent
om. BD)
diu sent Greguori que *ABCFGHJi Àngels A*

SD {378 LLD} Après, nos ha dat lo franch arbitre, lo qual nengú no pot forçar;
après, nos ha donada la custòdia angelical, qui totstemps
Après, lo franch arbitre *ABCFGHJi Àngels A* || après, la custòdia angelical
ABCFGHJi Àngels A

SD {380 LLD} aytant com puixes, de bona vida, e garde't
aytant com puxes, he-t quarts *ABCFGHJi Àngels A*

SD {380 LLD} e que desig salvació de tota gent. E que sobre açò estudi que ell
fassa en tot, o en part, la voluntat de Déu, segons la sua possibilitat [...] e tots
jorns assaig de cercar com porà fer

e de salvació de tota gent *ABCFGHJi Àngels A* || tot o en part, segons la sua possi-
bilitat *ABCFGHJi Àngels A* || e tot jorn tostemps cerquar com *ABCFGHJi Àngels A*

En otros pasajes, las lecciones no concuerdan en las formas verbales y los pronombres empleados:

SD {335 LLD} Déus no l'hou en ses pregàries, fa que cau en grans cassos, [...] fa que vinga a mala fi (oracions e pregàries *BD*)
no·ls ou lurs preguèries, fa que casen [...] fa que vénen *ABCFGHJi* (no l'ou *i*)

SD {380 LLD} en les quals dolors ell poria encórrer si no s'i guarda
tu pories haver si no·t guardes *ABCFGHJi Àngels A*

SD {355 LLD} axí que totstamps se tinga per gran peccador, e que·s pens que res que Déu li do ni li fassa no lo y dóna per sos mèrits, sinó solament per la sua gran e infinida bonesa. Proposarà axí encara en son cor que, axí com peccant ha menyspresat lo peccador lo seu Creador, fahent contra la sua sancta voluntat, ell ha provocat a ira contra si mateix, que axí per pregona humilitat lo provoch a perdonar-li per la sua merçé.

te tingues *ABCFGHJi* || e que res que Déu te faça no t'o dóna per tos mèrits, sinó per *ABCFGHJi* || Proposaràs *ABCFGHJi* || ton cor *ABCFGHJi* || has menyspreat lo teu Creador *ABCFGHJi* (ha menyspreat *F*) || l'has provocat *ABCFGHJi* || tu matex *ABCFGHJi* || lo provochs a perdonar-te *ABCFGHJi*

El último ejemplo, además, presenta variaciones («que·s pens», «solament» y «lo peccador») entre la *Scala Dei* y el *Llibre de les dones*.

Finalmente, dos pasajes de los capítulos 333 y 339, cualitativamente muy relevantes, en especial el segundo, me alertaron de la posibilidad de que la *Scala Dei* pudiera no provenir de la tradición textual del *Llibre de les Dones*.

En el capítulo {333} la *Scala Dei* presenta un error en la enumeración de las seis condiciones «que deu haver almoyna»; en concreto, falta «la quarta»:²⁹

La terça sí és que ço que dónes que no ho dónes per vanaglòria, mas per sola amor de Déu. Car d'aquells qui per vanaglòria donen dix lo Salvador que en sa vida havien lo guardó de la almoyna, e lo lur guardó era la vanaglòria. Mas lo bon servidor de Déu attén que lo seu guardó sia en paradís. E per tal té lo consell de Jesuchrist, dient: Ço que fa la tua mà dreta no sàpia la sinestra. Baste't que lo teu Pare celestial ho veu tot e t'ho estoja en son temps e en segur loch.

La quinta que dons mentre que est viu... (la quarta *D*)³⁰

²⁹ *C* [53v] *B* [54v-55r] *D* [101r] *i* [66r] *l* [57v-58r] *b* [51v-52r].

³⁰ El copista del ms. *D* (o su ascendiente) se percató del error, no puede subsanarlo y cambia la numeración, también la siguiente: vj^o] cinquena *D*

omisión que no se halla en ningún testimonio del *Llibre de les dones*:

La terça sí és que ço que dónes de bon cor e volenterosament. Car con diu sent Pau: Nostre Senyor aquell ama que alegrement li dóna e li servex de gran cor.

La quarta sí és que ço que dónes no u dons per vanaglòria, mas per sola amor de Déu. Car d'aquells qui per vanaglòria daven dix lo Salvador que en esta vida havien lo guardó de la almoyna e-l lur guardó era la vanaglòria. Mas lo bon servidor de Déu attén que lo seu guardó sia en paradís. E per tal té lo conseyll de Jhesuchrist dient: Ço que fa la tua man dreta no u sàpia la sinestra, baste't que lo teu Pare celestial ho veu tot he t'o estoga en son temps e en segur loch.

La quinta és que dons mentre est viu... *A* [227v] *B* [310r-v] *C* [249r] *F* [247r] *G* [310r-v] *H* [166v] *J* [210v] *i* [227v] (he t'o estoga en son temps e en segur loch *om. i* [227v] (queu dons de CFGHJi que dons de B)

ni en los manuscritos conservados del *Libro de las donas*:

La tercera sy es que aquello que lo des de buen coraçón e voluntariosamente. Ca como dize sant Pablo: a aquel ama nuestro Señor, que le da alegremente e lo syrve con buen coraçón.

La quarta es que aquello que das non lo des por vanagloria, mas por solo amor de Dios. Ca de aquellos que por vanagloria davan limosna dixo el Salvador que en esta vida avían el gualardón de limosna, e el su gualardón era vanagloria. Mas el buen servidor de Dios acata que el su gualardón sea en paraíso. E por tal ten el consejo de Jhesuchristo que dizya: Lo que faze la tu mano derecha non lo sepa la yzquierda. Bástete que el tu Padre çestial lo vee todo e te lo guarda en su tiempo e en lugar seguro.

La quinta es que des mientras que eres bivo... *D*₁ [288v] *J*₁ [168v-169r] *A*₁ [263r] *B*₁ [234r] *K*₁ [246v-247r] *C*₁ [487r-v] *L*₁ [233r-v] *O*₁ [198v]

El pasaje del capítulo {339}, a pesar de que no introduce cambios sustanciales de contenido, es aún más significativo:

Car són alguns qui quant oren fan de si mateixs grans maravelles e dien peraules fort specials e fort tremeliades. Aquests aytals, si u fan per haver vanaglòria, són falços ypòcrits. Encara fan gran brugit, donant grans sospirs, batents-se los pits e gitant-se per terra.

Certes, aquests aytals, segons la sentència de Jesuchrist... *C* [60r] *B* [60v] *D* [106v] *i* [73v] *l* [65r] *b* [57v]³¹ (donant] lançant *BD*)

En los testimonios conservados del *Llibre de les dones* es:

Car són alscons qui quant oren fan da si matex³² gran³³ brogit, donant³⁴ grans sospirs, batent-se lo pits, gitant-se per terra e faent de si matexs grans maraveyles, e dient paraules specials³⁵ e fort tremeliades.

Aquests aytals, si u fan per haver vanaglòria, són falsos ypòcrits qui, seguons la sentència de Jhesuchrist³⁶... *A* [231v] *B* [315v] *C* [255r] *F* [251r] *G* [315r] *H* [169r] *J* [215v] *i* [231r-v]

Lectura similar a la que ofrecen los manuscritos castellanos:

Ca son³⁷ algunos que, quando oran, fazen de sý mismos³⁸ grand roýdo³⁹, dando grandes sospyros e fyriéndose⁴⁰ los pechos, e echándose⁴¹ por tierra, e fazen⁴² de sý mismos⁴³ grandes maravillas e dizen⁴⁴ palabras espeçiales⁴⁵.

31 La edición de 1523, a pesar de no ser una versión *ad verbum* del texto original, presenta la misma lectura: «Com són alguns que orant fan de si grans maravelles y dihuen peraules specials molt empaliades. Y si los tals o fan per pura vanaglòria són reputats per falsos y simulats ypòcrits; altres fan gran remor, lançant grans sospirs de si mateixos, batent-se los pits y lançant-se per terra. Y aquestos tals, segons és de Jesuchrist sentència...» *b* [57v]

32 da ssi matex *om. CGHiJ*

33 gran] molt *Ci*

34 donant] gitant *C*

35 specials] sperituals *Ci*

36 Jhesuchrist] deu *B*

37 son] commo *A*, ay *B_i K_i C_i L_i*

38 mismos *om. B_i K_i de sý mismos om. C_i L_i*

39 grant ruydo de sý mismos *J_i* (inversión)

40 fyriéndose] batiéndose *J_i* firiéndose en *B_i K_i C_i* ferándose en *L_i*

41 echándose] lançándose *B_i K_i C_i L_i*

42 fazen] faziendo *J_i B_i K_i C_i L_i*

43 grand roýdo, dando grandes sospiros e fyriéndose los pechos, e echándose por tierra, e fazen de sý mismos *om. A_i* (*omissio ex homoioteleuto*) || mismos *om. B_i K_i C_i L_i*

44 dizen] deziendo *J_i K_i* dziendo *B_i C_i L_i*

45 espeçiales] spirituales e muy temientes *A_i* spirituales *J_i* espeçiales e mucho esmeradas *B_i C_i K_i L_i O_i*

Aquestos tales, sy lo fazen por aver⁴⁶ vanagloria, son falssos ypócritas,⁴⁷ que segund la sentencia de Jhesuchristo... *D_i* [294r] *A_i* [267v] *J_i* [176v] *B_i* [238r] *K_i* [251r] *C_i* [496v] *L_i* [238r] *O_i* [202r]

Las dos redacciones del pasaje del capítulo {339}, en la totalidad de los testimonios conservados actualmente de la *Scala Dei*, el *Llibre de les dones* y el *Libro de las donas*, demuestran, a día de hoy, que existieron dos tradiciones textuales independientes de los capítulos 319-340 y 345-380 de la *Scala Dei* y el *Llibre de les dones*. Es por tanto razonable afirmar que fueron copiados en dos tiempos diferentes: un amanuense fue encargado de copiarlos en el devocionario para la Reina María; y poco después —el *Llibre de les dones* estaba casi terminado cuando murió el Rey Juan, como mostraré enseguida— se realizó otra copia de esos mismos capítulos, ya numerados, en el *Llibre de les dones* completo y para la condesa de Prades.

2. LA PRIORIDAD CRONOLÓGICA DE LA *SCALA DEI*

La existencia de dos arquetipos de los capítulos 319 a 340 y 345 a 380 de la *Scala Dei* y el *Llibre de les dones* plantea la exigencia de averiguar cuál de las dos copias fue realizada con anterioridad. La dilucidación de esta cuestión habrá de basarse, inevitablemente, en las particularidades estructurales de los dos libros.⁴⁸

El P. Andrés Ivars —aun cuando «no de un modo definitivo»— se decantó finalmente por la «prioridad de redacción del *Llibre de les dones*» y alegó como indicio concluyente de su propuesta el párrafo que cierra el capítulo {378} y que no presenta variaciones en las dos obras.⁴⁹ Este es el pasaje citado: «E aquest es sobiran remey e dels maiors, e vingua la temptacio de qual part se vulla. *Jatsia que a la temptacio de la carn haïam donat altres specials remeys, alla on havem parlat de castedat e de peccat de luxuria*».⁵⁰

⁴⁶ aver om. *J_i* *B_i* *K_i* *C_i* *L_i*

⁴⁷ ypócritas falsos *B_i* *K_i* (inversión)

⁴⁸ Las semejanzas estructurales de los capítulos comunes del *Llibre de les dones* y la *Scala Dei* fueron examinadas por el P. Ivars, aunque «supuesta la prioridad de redacción del primero», vid. IVARS, «Franciscanismo», 271-281 y 416; por WITTLIN, «De la 'Scala Dei'», 139-146 y 150-152, y más recientemente, por Carmen CLAUSELL, «'E com nós hajam en vostres devotes oracions devoció molt gran': la *Scala Dei* de Francesc Eiximenis O.F.M.», en preparación, donde estudio las características de la *Scala Dei*: título no autorial, la difusión manuscrita, la estructura de la obra, así como su relación con el corpus eiximeniano.

⁴⁹ Sí, en cambio, en la transcripción inicial, vid. supra páginas 453-454.

⁵⁰ «Finalmente, en el capítulo 378 del *Llibre de les dones*, que trata de remedios contra las tentaciones, adviértese una remisión clara» [...] de «que el mencionado libro fue donde se inspiró Eximénez para el *Scala Dei*. [...] Esta referencia pasó íntegra al *Scala Dei*. Pero nótese que así como

Si bien es cierto que todas las referencias a las religiosas pasaron íntegras a la *Scala Dei* –como he señalado en la nota 20– sobre el pecado de lujuria se declara en diversos lugares del devocionario: al comienzo de la segunda contemplación,⁵¹ en la exposición del sexto mandamiento⁵² y en el capítulo {328} sobre la confesión del pecado de lujuria.⁵³ Pero donde se explican las especies del pecado de lujuria, se ofrecen consejos para esquivarla y se proponen remedios para combatirla –y es coherente, por tanto, el pasaje final del capítulo {378} alegado por el P. Ivars con lo tratado previamente en la *Scala Dei*– es en la breve exposición del tercer pecado mortal:

en el *Llibre de les dones* tiene perfecto sentido, porque el autor trató realmente del vicio de la lujuria al tocar la materia de las casadas, y del voto de castidad de las Religiosas, del mismo modo no tiene sentido en el *Scala Dei*, porque Eximénez no expuso en dicho devocionario las mencionadas materias», vid. IVARS, «Franciscanismo», 416.

51 Sobre la «falça contricció», Eiximenis expone los siguientes ejemplos de «los sants doctors»: el «peccat de rancor contra son proïsme», el «peccat de avarícia» y «Lo terç eximpli que donen los doctors en aquest mateix partit sí és en los peccats carnals, car serà algú qui tendrà amiga, ab la qual ha propòsit continuament de peccar. Aquest aytal tostemps és en peccat mortal o en la ira de Déu e en perill de dampnació, e açò per lo mal propòsit que ha de peccar ab la fembra en aytal estament. E'n aytal estament s'és aquell qui no té fembra, mas ha ferm propòsit de fornicar. E nota açí que, segons dien los sants doctors, aquell qui ha propòsit de no fornicar, mas troba gran delit en pensar en la fornicació e delliberadament s'i reposa, axí mateix comet peccat mortal e se'n deu confessar» [11r-v]. (E'n aytal estament *om. BDiI*)

52 «Lo sisén manament de Déu és: “No fornicaràs”, ço és, no iràs a altre sinó a ta muller. Si l'om e la fembra són solts, lo peccat és fornicació. Si l'altre és en matrimoni, lo peccat és dit adulteri. Si són parents, és dit incest. Per aquest manament és esquivat tot carnal ajustament de dues persones qui no sien marit e muller, oc encara tot criminós o sutze tocamet en si o en altre, e sia qui's vulle l'altre. Per aquest manament encara són vedades totes vils peraules, e tots vils e carnals esguarts, e hoyr viltats, e consentir-les per qualque mala manera. Tot hom qui vol fugir a semblant peccat deu sobiranament esquivar tota mala avinantesa, e tantost que hom sent venir la temptació deu recórrer a fervent oració a la Regina de puritat, Madona sancta Maria, e l'àngel qui'l guarda. E's deu esforçar de contrastar poderosament al demoni, e lavors ajudar-li-ha nostre Senyor Déu sens dubte». [28v]

53 «Setenament, me confès a Déu e a vós, pare, del peccat de luxúria. Ací digues com has haüts molts mals desigs e moltes males cogitacions e mals delits e mals consentiments. E confessa't encara si has comesa fornicació, adulteri, incest ab parents, sacrilegi ab monge, o peccat contra natura, o per tocamet vil e sutze fet en tu mateix, o en altre hom o fembra. Si has mal usat de ta muller, si t'est acostat a fembra que hagués de son temps. Si t'ha[s] delitat en vils peraules o esguarts. Si vas de nit e per què hi vas; si ab juglars o ab cantars, o has tremezes alcavotes, o has menades dances, o has ballat, o fetes letres de carnals amors. Si has vestidures desonestes i altres arreus. Si en sompnis est caygut en carnal inmundícia ni si-ls t'as tu procurats o per ta colpa. Si visites fembres per mal enteniment ni quines familiaritats has ab elles. Si dónes mal eximpli de ton visitar o anar sovín». [49r] (sit est adelitat *BDi* sit est adelit *I*)

Del terç peccat mortal, qui és luxúria.

Lo terç peccat mortal és luxúria qui, segons alguns grans doctors, és tota carnal desordonació e delit desonest qui sia en la carn.

Spècies o diferències d'aquest peccat són fornicació, qui's comet entre hom solt e fembra solta. La segona espècia d'aquest peccat és adulteri, qui és quant persona ligada per matrimoni pecca ab semblant a si o ab persona solta. La terça, qui's comet entre parents. La quarta és sacrilegi, qui's comet ab persona o persones de orde. La v^a se appella sodomia, qui's comet per qualsevol qui no ús ab altre per via natural.

Al peccat de luxúria se redueixen totes males e vils delectacions, si's vol sien en lo cor, si's vol en los senys, axí com guardant, hoynt e perlant vils coses e sutzes. Aquest peccat és a Déu fort pudent e abhominable, qui engendre dins l'om ceguetat de enteniment e en lo cor obstinació e duresa e molts d'altres mals qui confonen la persona davant Déu e davant los hòmens.

E qui [32r] aquest peccat vol esquivar deu molt guardar lo cor de males cogitacions e ls senys, que no ls leix hom anar a lur guisa, e la gola de massa menjar e beure, e si mateix de molt dormir. E deu-se l'om molt lunyar de fembres, e la fembra de hòmens, e de tota mala companya, e de ociositat, e de tots carnals delits, e de tota mala oportunitat, e de tota curiositat, axí com anar massa polit, massa ben vestit, e de haver gests carnals ne ergullosos, ne fer cembells de si mateix, ne haver nanguna carnal amiat, ni sospitosa ab nagú, si donchs no és entre marit e muller. Sots aquests peccats se comprén tot desordonat tocament fet en si mateix o en altri.

Remey contra aquest peccat, ultra los damunt dits, sí és pensar que nostre Senyor Déu és present per tot loch e veu clarament tot ço que tu fas ni dius ne penses, qui t'o estoya tot al dia final. Axí mateix deu hom pensar que l'àngel de Déu és a hom present totstemp, qui attén bé a tot. Deu hom encara soptosament recórrer a la fervent oració, especialment après Déu, a la Regina de puritat, la Verge Madona sancta Maria.

E deu hom axí fer que de continent que l'hom sent dins si la temptació, aytantost ischa defora sens tota dilació, per tal que l'enamich no prengua esforç de la mala cogitació e n faça armes contra si mateix, donant-les al diable. Diu sant Agustí que als luxuriosos són apperellades grans penes en infern, ne *jamés* en esta vida viuen sens grans nafres e afanys e vergonyes e confusions e dolenties. [31v-32r] (e james en *BD* ne james en *il* ne en *C*)

La organización definitiva de ambas obras ofrece diversos indicios que confirman la prioridad cronológica de la *Scala Dei*. Por no extenderme demasiado, me referiré ahora tan solo a los capítulos omitidos en la *Scala Dei* (341 a 344 del *Llibre*

de les dones) y a los tres capítulos del devocionario intercalados entre el {353} y el {354}, por ser estos, entre otras características de los dos libros, los que revelan que la *Scala Dei* fue terminada apenas unos meses antes que el *Llibre de les dones*, es decir, que Eiximenis interrumpió la escritura de la obra dedicada a la condesa de Prades cuando le faltaban al menos la redacción de los capítulos finales y la organización definitiva de los 396 capítulos de la obra.⁵⁴

Lo primero que merece atención son las intervenciones del autor en los capítulos comunes a ambas obras. Así, en el comienzo del capítulo {319} añade:

SD {319} Aprés los peccats mortals e offenses fetes a nostre Senyor Déu, resta que ns reconciliem ab Ell si ns volem salvar, e açò ns cové de fer per vera penitència. Per què deus saber que penitència és virtut macerant

Penitència és virtut macerant ABCFGHJi

En los folios precedentes de la *Scala Dei* Eiximenis ha compendiado, en apenas unos folios [20v-37v],⁵⁵ «per tolre anuig del legir», los capítulos 101 a 258 del *Llibre de les dones*, donde se declaran las tres virtudes teologales (capítulos 101-139), las cuatro cardinales (140-184), los diez mandamientos (185-214) y los siete pecados

54 Sobre la elaboración —redactar y ordenar las versiones definitivas— del *Primer, Segon, Terç y Dotzè del Crestià*, vid. Xavier RENEDO, «Notes sobre la datació del *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 52 (2011): 207-224. Y Xavier RENEDO, «Notes sobre la datació del *Primer*, el *Segon* i el *Terç* de Francesc Eiximenis», en *Miscel·lània Albert Hauf*, 5, coord. por Josep MASSOT I MUNTANER (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat: 2013), 5-33.

55 Sobre este resumen autorial, vid. IVARS, «Franciscanismo», 263 y 273-274. Wittlin estima que «los tratados 1 a 4 de la quinta parte del *Libre de les Dones*, capítulos 105 [sic] a 258, sobre las virtudes teologales y cardinales, los mandamientos, y los pecados mortales» han sido resumidos en una «rigurosa abreviación. [...] Como no se trata de meras omisiones de capítulos o párrafos más de una selección de ideas, a veces reestructuradas en una presentación nueva, siempre equilibrada, dudamos que este sumario lo haya podido hacer alguien que no sea el propio Eiximenis; fue él quien abrevió lo que ya había escrito con más detalles en otro lugar «per tolre anuig del legir», vid. WITTLIN, «Los problemas del *Cercapou*», 84. Posteriormente Curt Wittlin volvió sobre estos capítulos: «els 26 capítols següents, no numerats, coincideixen fins a tal punt amb l'estructura dels capítols 101 a 274 de *Lo libre de les dones* que s'imposa la conclusió que o bé Eiximenis utilitzà per segona vegada el mateix esborrany esquemàtic que havia elaborat àmpliament en *Dones*, però que el deixà ara a l'estil d'esquelet, o bé que fullejà un exemplar de *Dones* per resumir-ne les idees bàsiques (que coincideixen, és clar, amb aquest esborrany), ometent referències a fonts, citacions, exemples, llistes de distincions subtils i tot allò que es refereix a dones o a religioses en particular», vid. WITTLIN, «De la 'Scala Dei'», 144. Wittlin que indica estos «tres capítols nous» proceden de «*Dones* 254, 274, 380-383, merèixer», vid. WITTLIN, «De la 'Scala Dei'»: 150. Sobre esta propuesta de equivalencia entre la *Scala Dei* y el *Llibre de les dones*, vid. Carmen CLAUSELL, «'E com nós hajam», en preparació.

mortales (215-258),⁵⁶ cuya exposición finaliza con tres capítulos, muy breves, que no hallan equivalencia exacta en el *Llibre de les dones*: «Dels peccats fets contra l'Esperit Sant» [36r-v],⁵⁷ «Com pot hom saber si és en peccat mortal, ne com ne pot hom exir» [36v-37r]⁵⁸ y «Què deu hom fer quant és exit de peccat mortal» [37r-v]. En este último Eiximenis anuncia los contenidos siguientes, en concreto, las tres partes de satisfacción: ayuno {330-331}, limosna {332-335} y oración {336-340} y {345 al 377}:⁵⁹

Què deu hom fer quant és exit de peccat mortal.

Quant l'om és exit de peccat mortal, per tal que no sia desconexent a Déu e que Déus lo preserve de caure-hi [37v] altre vegada, deu offerir a nostre Senyor Déu e satisfer-lo dels mals passats per moltes maneres.

Primerament, per dejunis e altres aspredats.

Segonament, per almoynes [...]

Terçament, per devota oració continuada...

De la tercera parte de satisfacción, la oración, que ocupa los capítulos 340 a 377 en el *Llibre de les dones*, Eiximenis no incluye en la *Scala Dei* la exposición del *paternóster* (capítulos 341 a 344),⁶⁰ porque en los folios iniciales del devocionario

56 En el *Llibre de les dones*, después del tratado de los pecados mortales se sigue el de los cinco sentidos corporales y «los consejos evangelicales. [...] Por qué razón Eiximenis no ha abreviado también estos dos tratados, no lo sabemos: no habrá sido por falta de tiempo o de interés», vid. WITTLIN, «Los problemas del *Cercapou*», 86. Me he ocupado con detalle de esta cuestión en otro lugar, vid. CLAUSELL, «'E com nós hajam'».

57 Este capítulo no procede del 254 del *Llibre de les dones*, como afirma Wittlin, vid. CLAUSELL, «'E com nós hajam'». Si Eiximenis había previsto desarrollar los pecados contra el Espíritu Santo en el tratado de los pecados mortales del *Llibre de les dones*, finalmente no los incluyó. Por ello creo que Eiximenis no había completado la organización definitiva de los distintos tratados que componen el *Llibre de les dones*.

De las palabras de David Guixeras y Sadurní Martí se deduce, sin embargo, que sí los escribió: «una exposició sobre les virtuts teologals i cardinals, els deu manaments, els set pecats mortals i els pecats contra l'Esperit Sant (aquestes parts es corresponen amb els capítols 105 [sic]-258 del *Llibre de les dones*)», vid. GUIXERAS y MARTÍ, «Francesc Eiximenis», 51.

58 Este capítulo no corresponde ni al 254, ni al 274 ni tampoco a los 380-383, como sugiere WITTLIN, «De la 'Scala Dei'», 150.

59 Eiximenis ya ha tratado la confesión y la contrición en el comienzo de la segunda contemplación de la *Scala Dei*, aunque de manera muy sucinta [10v-11v]. Los capítulos {320} a {329} corresponden a un tratado de confesión que se adecúa perfectamente al devocionario para la Reina María y así lo declara el autor en los folios iniciales [10v]: «La satisfacció dels peccats passats se fa per vera contricció, confessió e satisfacció de béns o de fama, e leixan tota rancor e tot mal propòsit de voler mal o de fer-lo».

60 IVARS, «Franciscanismo», 263 y 276-277.

ya lo ha comentado [12v-14v].⁶¹ El autor lo aclara al término del capítulo {340}: «Quina, emperò, sia la oració principal del crestià, ensenyants-ho lo Salvador, *Mathei*, vj^o. *Pater noster*, qui es in celis et., la qual és demunt exposa quaix en lo començament d'aquest libre, per què no cal altre vegada repetir» [61v].⁶² La omisión de los capítulos 341 a 344 en la *Scala Dei* prueba que estos son previos a la redacción del devocionario para la Reina María, como ya advirtió el P. Andrés Ivars.⁶³

La *Scala Dei* prosigue desde el capítulo {345} hasta el {353}, que presenta dos redacciones autoriales del pasaje final:⁶⁴

SD {353 LLD} redimisti mundum.

redimisti mundum. E açò sia dit de la santa oració, quant a la sua part qui és comuna a tothom. Ara havem a dir de la oració o elevació de pensa qui pertany a pochs, qui s'apella per los sants contemplació *ABCFGHJi* (quant a la sua part qui és comuna a tothom. Ara havem a dir de la oració *om. B*)

Pero sobre todo, que el *Llibre de les dones* no estaba terminado ni Eiximenis lo había «organizado» en su versión definitiva lo demuestran, en mi opinión, los capítulos intercalados entre el {353} y el {354} de la *Scala Dei* —«Açí ensenya en què devem sovín pensar»,⁶⁵ «La segona cosa en què devem pensar, ço és, en les penes de infern»⁶⁶ y «La terça cosa en què deu hom pensar sovín sí és en lo regne de Déu»

61 Cuestión abordada también por Curt Wittlin: «no se exponen los capítulos 341 a 344 del *Libre de les dones*, exposición del Paternòster, ya que esta oración “és demunt exposa, quaix en lo començament”...», vid. WITTLIN, «Los problemas del *Cercapou*», 86. En un estudio posterior se refiere a las dos versiones de los comentarios del Paternòster: «Eiximenis explica, després, el parenostre. En els capítols 361-364 [sic] de *Dones* havia explicat l'oració dominical segons fonts no indicades; ací segueix Hugo de Cluny», vid. WITTLIN, «De la ‘Scala Dei’», 143.

62 En los folios iniciales de la *Scala Dei* la exposición comienza [12v]: «Consellaren antigament los sants pares que per procurar-se la amistat de Jesuchrist e la sua ajuda devia hom dir sovén lo Paternòster, axí com a oració fort alta feta per lo Salvador, qui conté en si tot ço que l'hom ha master, segons que appar en la següent exposició» y finaliza: «devem totstamps pregar a nostre Senyor Déu e dir aquesta sancta oració. Car diu sant Agustí que és sobiranament alta e plasant a Déu, e fort profitosa a tot fael crestià». [14v]

63 «La notada discrepancia entre el *Llibre de les dones* y el *Scala Dei* es favorable a la propugnada prioridad de redacción de aquél», vid. IVARS, «Franciscanismo», 277.

64 *Ibidem*, 278.

65 Wittlin estudió este primer capítulo interpolado, vid. WITTLIN, «Los problemas del *Cercapou*», 86-88.

66 Eiximenis se había referido a la condenación eterna en el capítulo CCLXXXVII («Que peccat porta lo peccador a la pena infernal») del *Terç del Crestià*, extensa obra «que ensenya quins e quals són los peccats e mals en què l'hom crestià cau quan és vençut per les temptacions en què és posat en esta vida, e per ses grans malignitats e pravitats». Tras la introducción del tema o frase bíblica (Ps

([73r]- [75r])—⁶⁷ y que citaré por extenso junto a los pasajes del *Llibre de les dones*, pues demuestran a las claras que son previos a la composición final de los capítulos 384 a 395 del *Llibre de les dones*; es decir, en estos brevísimos capítulos de la *Scala Dei* se exponen de manera concisa las cuestiones doctrinales que constituirán los capítulos 384 a 395 en el *Llibre de les dones*.⁶⁸

De suma importancia es la intervención de Eiximenis al comienzo de estos capítulos intercalados en la *Scala Dei* para justificar su inclusión: «E jatsia que d'aquesta matèria haja perlat largament demunt per lo començament d'aquest libre,⁶⁹ emperò per tal com la cosa aquesta és fort necessària, vull aquí posar ço que demunt jaquí».

33,22: «*Mors peccatorum pessima*») detalla que los condenados estarán en el infierno «ab companyia de diables e de dampnats, ab penes sensibles inestimables, ab tenebres palpables, ab pudor intolerable, ab contínua blasphemia de Déu en lo cor e en la bocha, ab verm de consciència que tostemps rourà la persona mortalment; aquí totes les bones obres feytes en esta vida són cessades e inútils al peccador que les havia fetes; aquí l'om és en perpetual desesperació; aquí l'om passa de sobirana ardor a sobirana fredor; aquí ha tot linyatge de maledicció; aquí horror e feretat dels corsos dampnats e de lur mala companyia; aquí ha confusió e tota espècia de mal penal; e lo pitjor sí és: que tot açò que dit és los durarà empertostemps *in secula seculorum*» y finaliza con la remisión a «lo XIII^{en} libre [del *Crestià*], on havem a tractar de pena e de glòria». Cfr. *Terç del Crestià*, ed. por Martí de Barcelona y Norbert D'ORDAL (Barcelona: Barcino, 1932), 146-147. La confrontación de los tres textos revela que los pasajes de la *Scala Dei* no proceden del *Terç del Crestià* sino que están emparentados con los capítulos sobre la damnación eterna del *Llibre de les dones*.

Como predicador, el propio Eiximenis menciona en su *Vita Christi* un sermón del *Libre de tots Sants* donde había tratado «suficientment la matèria del cel i de l'infern», vid. Albert HAUF, «Del sermó oral al sermó escrit: La *Vita Christi* de Fra Francesc Eiximenis com a glossa evangèlica», en *La cultura catalana en projecció de futur: Homenatge a Josep Massot i Muntaner*, dir. por Germà COLÓN et al. (Barcelona / Castelló de la Plana: Institut Ramon Llull / Universitat Jaume I, 2004), 258-259.

67 Los dos últimos coinciden en sus rúbricas con el capítulo 386 (Capítol CCCLXXXVI. Qui tracta de les penes de infern [261v-262r]) y con los 387 y 388 (Capítol CCCLXXXVII. Qui tracta de la glòria del regne de Déu [262r-263r] Capítol CCCLXXXVIII. Qui posa exclamació provocant l'om en pensar sovín en lo regne de Déu [263r]) del *Llibre de les dones*. Señalo las variantes del *Llibre de les dones* entre paréntesis.

A estas cuestiones doctrinales se ha referido Eiximenis en los folios iniciales del devocionario; en concreto, en la exposición de los «benifets» de nuestro Señor Dios ([5v-10r]) y, muy brevemente, en el comentario del *Padrenuestro* [13v]), menciones que, por hallarse al comienzo de la obra, confirman la prioridad de redacción de la *Scala Dei*, vid. infra nota 72 y CLAUSELL, «'E com nós hajam'».

68 Otro ejemplo de reescritura autorial, aunque en sentido inverso, ha sido señalado por Sadurní Martí entre el *Segon del Crestià* (1381-1382) y el *Llibre dels àngels* (1392): «Eiximenis va dedicar vuitanta capítols del seu *Segon del Crestià* a explicar com l'home pot evitar les temptacions del dimoni, i molts dels passatges que allí tractaven d'aquest problema ara es reprehen aquí amb una nova redacció», vid. Sadurní MARTÍ, *Àngels e dimonis* (Barcelona: Quaderns Crema, 2003), 27ss.

Los capítulos finales «sobre el cielo y el infierno del *Cercapou* [...] corresponden textualmente al final del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis», vid. WITTLIN, «Los problemas del *Cercapou*», 61.

69 «Segueix-se la segona contemplació principal, qui ensenya com deu hom appellar-se a la mort». [10r]

<i>Scala Dei</i> Açí ensenya en què devem sovín pensar.	<i>Llibre de les dones</i>
Tres coses són en les quals devem sovín pensar per lo gran profit qui ns en pot esdevenir. La primera sí és que ns apperellem a la mort continuament. E jatsia que d'aquesta matèria haja perlat largament demunt per lo començament d'aquest libre, emperò per tal com la cosa aquesta és fort necessària, vull açí posar ço que demunt jaquí. E deus saber que d'aquesta matèria posa Crisòstom en lo <i>Tractat de la mort</i>, e diu axí: O, freres meus, vage-us lo cor en aquell pas tant perillós e pensats en aquell tant fort⁷⁰ e tan terrible passament, del qual los sants han haüda tanta de pahor! Veges què deuen fer los peccadors qui totstamps han malviscut, si ns <i>volem</i> açí exercitar en sanctes obres e en esquivar peccats. Lavors irem segurs al juhi de la mort e alegrement comparrem devant lo Jutge, car Ell nos perdonarà nostres defalliments. (volem <i>BDil</i> volen <i>C</i>) Mas ab quina esperança vendrà al juhi aquell qui totstamps pensa mal e diu mal e obre mal? D'aquests diu lo psalmista: <i>Mors peccatorum pessima</i>, ço és, que la mort dels peccadors és sobiranament mala, car porta'ls [73v] a dampnació perpetual. Per tal consellava lo Salvador, dient axí: Consell-vos que estigats apperellats a la mort, qui us vendrà dessus en tal hora que no us cuydats. O, quants se troben tots dies enganats, no volent creure aquest sant consell!	(384) Qui tostamps menbrem la mort e-l juý de Déu estret [261r] (384) Ensenyen-nos les santes scriptures que tostamps agam memòria de la mort e del juý de Déu estret [261r] (385) Per tal conseylava sent Agostí, en un sermó a tothom generalment, que tostamps hagués memòria de la mort [261v] (384) O!, diu sent Agostí, e si sabies con és fort aquell juý, tostamps estaries ab gran pahor, pensats los mals que fets has. Car si los sants havien sobirana pahor d'aquell juý, què deu fer l'om qui jamés no pensa ne parle ne fa, sinó mal? Per tal deya sant Pere: Si l'om just és affaenat de salvar-sa, donchs, què farà lo peccador? [261r] (385) Per lo contrari és gran goig als bons esperar la mort, car lavors ve la fi de tots lurs trebaylls e de totes [261v] lurs misèries e de tots lurs perils. Els saben que han bé viscut e que van plens de tot bé e segurs a oir la sentència de Déu. [...] la dita memòria [de la mort] valia a miyls apareylar-se al juý de Déu, fa a l'hom menysprear lo món, preserva'l de fer més peccats, fa'l viure sàviament e virtuosa e ab gran confiança e guoig per lo bé que spera a aver en paradís, e en special se alegren cant saben que lavors seran segurs de jamés no ésser dampnats. [261r-v] (384) Per tal deya Daviu: <i>Mors peccatorum pessima</i>, ço és, que la mort dels peccadors és sobiranament mala per a ells, car lavors se separen de Déu per a tostamps. [261r]

70 fort] fort pas e molt perillos e pensats en aquell tant fort *B* fort pas e pensats en aquell tan fort *D*

<i>Scala Dei</i> Açí ensenya en què devem sovín pensar.	<i>Llibre de les dones</i>
Ítem, Çiril en lo seu <i>Contemplador</i>, perlant d'aquesta matèria, diu axí: Pensar deus que en lo pas de la mort seràs presentat devant aquell Jutge qui totes coses sap e qui sap tots tos mals e qui és axí rigorós, que no y leixaràs un petit peccat que no l'aport davant e qui-t demanarà estretament com has usat de ton cors e de tos membres, de ta ànima, e de ta consciència, del temps que has viscut, de la Ley e de sos manaments, e axí de les altres coses, e què has perlat e obrat.	(384) Car aquí és lo Jutge fort agut qui totes coses veu e és fort rigorós, inquisitiu, car demanen del cors e de nostres membres com n'avem usat, e de la ànima e de totes ses potències, axí com de la raó e de la memòria e de la nostra voluntat e del franch arbitre e de la nostra consciència e del temps que havem viscut. [261r] (demanen <i>Ai Angels A</i> demanens <i>BCHJ</i> demanans <i>G</i> demana <i>F</i>)
Aquí nangú no y gosa advocar ni ajudar, sinó los béns que fets has. La sentència que hoyràs jamés no-s pot revocar. D'una part, te acusarà ta consciència; d'altre, los demonis; d'altre, los sants àngels.	(384) E après que ço qui aquí-s sentenciarà, jamés no-s porà revocar ne aquí apparrà negun refugi al qual lo peccador puxa recórrer. [261r]
O, mesquí, e en quanta dolor e pahor e terror staràs sperant la sentència del Jutge! O, mesquí, e tu lavors què faràs ni què diràs ni hon iràs! O, mesquí, si per ta malaventura has sentència que sies dampnat! E quin dol, plor e crits e amargura haurà en la tua dolenta de ànima! Car lavors, desesperat, maleyràs tu mateix e aquells qui t'an nodrit ne engendrat.	(386) O, peccador, ages pietat de tu matex e pensa que, si-t dampnes, més te valria que no fosses nat, car tanta serà la pena qui-t spera en infern, que no poràs en alrre pensar, tant te tendrà ocupat la terribilitat de les infernals penes! O, com seràs trist cant pensaràs en los béns que has haüts en esta vida, als quals as dat comiat per a tostemps e com te serà amargosa aquesta memòria! [...] O, con seràs felló contra tu matex, cant veuràs que ab fort pocha pena de penitència que haguesses passada en esta vida, hagueres rehemuda tota la dolor de infern... [261v-262r]
E après, blasfamaràs Déu e tot ço qui seu és, majorment quant los demonis te hagen pres e gitat en lo orrible foch de infern. E si los sants han sobirana pahor de venir al juhí de Déu, què deus fer tu [74r] qui est pou de peccat?	(386) O, com serà malaÿt lo teu cor, qui t'ayrarà per a tostemps Déu! E con serà rabiosa la tua bocha, qui tostemps lo blasphemarà o-l malayrà! [262r] (386) ... e enemistat dels dyables contra tu e sobre tu e tostemps ab tu. O, con se studiaran que-t puxen noure e desplaure e turmentar! O, con s'i sforçaran! [262r] (385) Pensa tu, qui mal vius, quin infern t'à Déus appareylat, car aquí és foch orribla [...] aquí tostemps plants e crits e blasphèmies de Déu, aquí companyia de dyables... [261v] (384) Car si los sants havien sobirana pahor d'aquell juý, què deu fer l'om qui jamés no pensa, ne parle ne fa sinó mal? [261r]

<i>Scala Dei</i> Açí ensenya en què devem sovín pensar.	<i>Llibre de les dones</i>
Donchs, mesquí, ara és hora de escapar a aquests mals, lunyant-te de peccat e vinent en sanctes obres e fahent ab temps bona providència a la mort, per tal que no sies d'aquells qui no se n'hagueren cura quant eren vius e ara criden en infern. O, mesquins, e què ns ha aprofitat nostre ergull e pompa, riqueses ni delits? Tot és ara passat e nós romandrem totstamps en aquestes penes e turments ab tota aquesta orrible companyia dels demonis». (lunyant de de [sic] <i>C</i> alunyant te <i>B</i> alunyant se <i>D</i> lunyant te <i>il</i>) (vinent <i>C</i> vivent <i>Bil</i> vivint <i>D</i>)	(386) En açò pensa ara, per tal que despuys no t'i caya ab dolor pensar; ara és hora de fer-hi providència e ara ho tens tot en ta mà, migancant la misericòrdia de Déu, car sàpies que, si sovín en estes coses penses ab diligència, no cauràs en est perill ne mal. [262r] (384) ... lavors se separen de Déu per a tostamps. E lavors venen tots lurs mals e tots lurs plaers han fi e an a lexar per força totes les coses qui ls eren cares e van a loch e a gent no coneguda... [261r] (385) O, mesquí, e tant de bé as perdut per ta peguea e per ta oradura e tant de mal as encorregut per ta folia. E vet, mesquí, que açò ha a durar, sens tot remey, per a tostamps. [261v]

El segundo capítulo intercalado, más breve, presenta paralelismos exactos con unos párrafos del que sería el capítulo 385 del *Llibre de les dones* (y en menor medida, el 386):

<i>Scala Dei</i> La segona cosa en què devem pensar, ço és, en les penes de infern.	<i>Llibre de les dones</i>
La segona cosa en què deu hom molt attendre e avisar si mateix sí és pensar en les penes d'infern, qui són fort terribles e major que nenguna pena qui sia en esta present vida, car aqu-i ha tenebres terribles e defalliment de tota lum. Aprés [hi] ha aquí foch ardent e pudent e orrible. Aprés hi ha dolors dins e defora; dins l'om és desesperació de Déu e de la sua misericòrdia e de la ajuda de tots los sants; defora és dolor censible en la carn, axí com se sent home qui s crema. Aprés hi ha companya de diables, totstamps turmentant en diverses maneres l'om. E aprés hi és lo verm de la consciència, qui totstamps rou e diu: «O, mesquí, e n aquests mals est per ta culpa, qui t'hic ha aportat sinó tos peccats? Per la qual cosa se levarà dins en la ànima gran tristor e gran dolor. E ço qui més és serà quant pensaran que lurs penes [74v] no hauran fi <i>in secula seculorum</i> . E sobre açò, en special, deu hom molt attendre, car açò és cosa per la qual hom deu totstamps estar en dolor, e en pahor e ab gran clay.	(385) Pensa tu, qui mal vius, quin infern t'à Déus appareylat, car aquí és foch orribla, la carn turmentant més que turment qui sia en esta present vida; aquí són tenebres palpables sens presència de neguna lum; aquí contrarietat de penes, de sobirana calor a sobirana fredor; aquí pudor terrible, aquí tostamps plants e crits e blasphemies de Déu. [261v] (386) O, com te desesperaràs cant veuràs que és passat lo temps de meréxer e que de tots punts as perdut Déu e lo seu regne e tota sperança de jamés haver sa gràcia e sa merçé. [262r] (385) Aquí companyia de dyables e feretat de la presència dels dampnats e de lurs terribles torsors; aquí desig penetrant e incessable de veure Déu, qui serà fam perpetual, car jamés no-l veuran; aquí roure tostamps la nostra consciència lo verm punyent, aquell qui ns dirà aquí dins axí: O mesquí!, e tant de bé as perdut per ta peguea e per ta oradura e tant de mal as encorregut per ta folia. E vet, mesquí, que açò ha a durar, sens tot remey, per a tostamps. [261v]

Que los capítulos finales del *Llibre de les dones* no habían sido acabados cuando Eiximenis comenzó la redacción del devocionario para la Reina María lo confirma, de manera convincente, el último capítulo, sobre el «regne de Déu», en el que Eiximenis esboza, a modo de compendio, materias doctrinales sobre la gloria de los bienaventurados que declararía *in extenso* en los capítulos 387 a 395, que son los que cierran el *Llibre de les dones*:⁷¹

<i>Scala Dei</i> La terça cosa en què deu hom pensar sovín sí és en lo regne de Déu.⁷²	<i>Llibre de les dones</i>
La terça cosa sobre la qual l'om deu estar avisat e attés sí és en lo regne de Déu, lo qual Ell nos ha promés per reguardonar los béns, los quals fem en aquesta vida present, car aquí cessen tots los mals que soferim. Aquí estarem totstamps en companyia del nostre Salvador e de la sua preciosa Mare, e dels altres sants.	(387) [lo regne de Déu] és un estament ajustat de innumerables béns... [262r] (387) Aquí no hauràs paor de peccar ne del dyable ne de negun enamich ne de infern... [262v] (388) O, crestià, e per què jamés penses sinó en lo regne de Déu, lo qual Déus t'à appareylat [...] pus tan gran guardó ha Déus appareylat a les tues bones obres. [263r] (395) ...e ab quant plaer e goig deu tostamps viure la ànima del crestià, cant pensa que aytal guardó li ha Déus apareylat a les sues bones obres. [266r] (389) Hauran [los benuyrats] encara singular guoig cant se veuran en tan nobla e bella e gloriosa companyia, car aquí ells se veuran en aquella gloriosa companyia de nostre Senyor Déu. [...] Aprés serem de companyia d'aquell sobrealt Redemptor e Senyor, nostro Senyor Jesuchrist. [...] Aprés el veurem nós acompanyats de companyia gloriosa, innumerable e copiosa, gogosa e amorosa, entre tota la qual té, après lo Salvador, lo primer loch, la nostra Regina qui està en tanta glòria e-n tanta honor après lo seu Rey e Fill Jesucrist. Aprés ella, està la natura angelical. [263v]

71 El término «doble redacción» no sería adecuado, pues en la *Scala Dei* los capítulos han sido redactados de manera muy breve, en especial los dos últimos; el tercero es apenas un párrafo conciso sobre los capítulos finales del *Llibre de les dones* (387-395).

72 Eiximenis se ha referido con anterioridad al «regne de Déu» en los folios iniciales de la *Scala Dei*; concretamente, en la exposición del Padrenuestro, redactada *ex professo* para el devocionario de la Reina María [13v]: «*Adveniat regnum tuum*. [...] Aquí haurem sobirana bellesa en lo cors e sobirana noblesa en la ànima. Aquí veurem nostro Senyor Déu cara per cara. Aquí serem ab lo nostro sobiran amich Jesuchrist, Rey de peradís, e ab la Regina de glòria Mare sua. Aquí serem en companyia dels àngels e ab tota aquella ciutat gloriosa», pasaje que se asemeja a lo expuesto en el tercer capítulo intercalado.

<i>Scala Dei</i> La terça cosa en què deu hom pensar sovín sí és en lo regne de Déu.	<i>Llibre de les dones</i>
Aquí estarem col·locats entre los sants àngels ab sobirans cants e goigs e jochs espirituals e ab sobirana e continuada alegria.	(387) Lo nostro hoir serà glorificat en los cants e laors que los sants àngels e los benuyrats daran tostemps al Senyor. [262v] (391) Capítol CCCXCJ. Qui ensenya com en paradís ha cants e balls e jochs. [...] seran aquí formats cants artificialment per àngels... aquí seran los cants de tot ço de què puxen loar Déu... [264v] après hi ha jochs...[265r]
Aquí nostres corsors seran dotats de excessiva lum e seran leugers, impassibles e immortals.	(387) ...aquí seràs en loch luminós e excel·lent [...] aquí lo teu cors serà resplendent sobre lo sol... [262v]
Aquí la nostra ànima contemplarà nostre Senyor Déu cara per cara. Aquí lo <i>amarem</i> de tot nostre poder e esforç. (<i>amarem BDil amaren C</i>)	(388) Aquí veurem Déus faç a faç e l'amarem ab tot nostre cor e esforç e virtut e poder e saber e voler. [263r] (392) Capítol CCCXCII. Com nostre Senyor Déu fa la ànima benuyrada per la vista de la sua infinita essència. [...] E en aquella gloriosa vista, la nostra ànima veu e entén en Déu, aytant com Déus li vol ensenyar. [265r]
Aquí Ell nos darà tan gran delit de si mateix e dels altres béns que haurem, que açò passa tot nostre seny. Aquí viurem totstemps ab Ell en subirana pau e en dolçor inextimable.	(394) Capítol CCCXCIII. Qui ensenya la manera com la ànima de l'hom benuyrat està tostemps reposada en Déu. [...] e d'aquella tan gran vista e après, d'aquella tan gran amor, neix dins la ànima benuyrada poderós pèlech o torrent copiós de delit, qui és tan gran e tan gran que no·s pot dir per neguna lengua. [266r]
Per amor d'aquesta tanta glòria nos deu ésser ací dolç e lauger tot treball que ací soferim per la amor de nostre Senyor. Açí devem haver totstemps la pensa ocupada e atesa, per tal que la memòria d'aquell sobiran goig que esperam nos tinga alegres e·ns fassa ab gran confiança e plaer esperar [75r] lo jorn de la nostra mort, car d'aquí, ab la ajuda del nostre Redemptor, speram que serem totstemps en glòria. (totstemps en gloria <i>C</i> totstemps ab deu en gloria <i>BDil</i>)	(395) Capítol CCCXCV. Qui exclama a tots los hòmens desta vida com tostemps deurien estar ab gran goig pensant que aytal goig lus estigua appareylat, e com deurien trebaylar que no·l perdessen. [...] E ab quant plaer e goig deu tostemps viure la ànima del crestià, cant pensa que aytal guardó li ha Déus apareylat a les sues bones obres [...] per què·ns és res car a fer ne a dir ne a pensar ne a sofferir, per què puxam tanta glòria aconseguir? [...] tot ho deuríem passar alegrament, tant és lo bé qui·ns és promés. [266r]

Sobre estos capítulos, Ivars señala que «Eximénez desarrolla más ampliamente estos mismos puntos en el *Llibre de les dones* después del tratado de

contemplación»;⁷³ mientras que el P. Ivars valora estos capítulos intercalados como una «discrepancia» estructural entre ambas obras (señala que después «vuelven de nuevo a coincidir textualmente el *Llibre de les dones* y el *Scala Dei*» desde el {354} al {380}),⁷⁴ considero que estos brevísimos capítulos de la *Scala Dei* no son una discrepancia estructural entre ambas obras, sino que, visto que se corresponden con los últimos del *Llibre de les dones* (384 a 395), confirman que Eiximenis no los había redactado todavía en su versión definitiva cuando elaboró el devocionario para la Reina María y, desde luego, no había completado aún la «ordenación» final del *Llibre de les dones*.⁷⁵

La *Scala Dei* prosigue con los capítulos comunes sobre la oración, desde el {354}, donde hallamos una nueva intervención del autor:

SD {354 LLD} D'aquella celestial glòria volent haver açí algun centiment cové levar-hi la pensa per alta contemplació. Per què, ab la ajuda del nostre Redemptor, tractarem açí queucom d'aquesta sancta contemplació. E deus açí notar que contemplació és levament de pensa

Contemplació és levament de pensa *ABCFGHJi*

hasta el {377}. Tras los capítulos {378} y {379}, sobre las tentaciones, y el {380} («com pot hom meréixer contínuament»), la *Scala Dei* finaliza con un capítulo original que nada tiene que ver con el *Llibre de les dones*⁷⁶ y en el que Eiximenis resume las principales materias tratadas en el devocionario («Capítol com los contemplatius e ls actius poden lo cor fermar en cogitacions profitoses») y se dirige nuevamente a la Reina María («Conclusió e fi del present libre» [107r]):

73 El primero, «en los capítulos 383, 384 y 385»; el segundo, en el capítulo 386; y el tercero, en «los capítulos 387 y siguientes» («doctrina sobre el reino de Dios, capítulos 387-395»), vid. IVARS, «Franciscanismo», 278 y 281. En los capítulos 381-383, Eiximenis ofrece «regles com l'om pot viure religiosament».

74 IVARS, «Franciscanismo», 278.

75 Vid. supra nota 54.

76 Sobre los capítulos finales –{353} y ss.– de la *Scala Dei*, Wittlin afirma: «Però ni amb això Eiximenis no va tenir la impressió que la *Scala Dei* era prou llarga per a constituir un present digne de la nova reina: decideix copiar també el “tractat de contemplació” de *Dones*, ço és, els capítols 354 a 380, fins on comencen les “regles per la persona religiosa”. És prou típic d'Eiximenis que a la fi d'aquesta transcripció literal afegeixi un capítol que sembla una plana que s'havia oblidat d'incloure en *Dones*. [...] aquest capítol no és adient per a cloure la *Scala*, encara que s'hi mencionin, un cop més la mort, l'infern i la glòria celestial», vid. WITTLIN, «De la 'Scala Dei'», 146. El capítulo final de la *Scala Dei* se adecuaba perfectamente a la obra, como he mostrado en otro lugar, vid. CLAUSELL, «'E com nós hajam».

Acabat aquest poch volum, resta suplicar a vós, molt alta e excel·lent senyora dona Maria, per la gràcia de Déu regina present d'Aragó demunt dita, que us plàcia pendre aquest poch servey del dit vostre servidor frare Francesch Exemeneç, lo qual és fet principalment a glòria de nostre Senyor Déu e per profit e salvació de la vostra ànima. E açò qui de bo hi és sia tot atribuhit a la font de tots béns, nostre Senyor Déu. Los defalliments que aquí són sian atribuhits a la mia simplicitat. E plàcie-us que sia en aquesta part supportada per la vostra gran magnificència e pasciència copiosa, per les quals virtuts e altres moltes qui en vós són, confiu en Déu que us darà d'aça la sua gràcia e d'allà la sua glòria. Amén.

Una vez acabada la *Scala Dei*, Eiximenis se apresuró a completar la redacción de los capítulos finales del *Llibre de les dones*, «ordenó» los tratados que conforman los 396 capítulos definitivos de la obra y mandó copiarla para la condesa de Prades.

3. «HAVEM MENESTER ACÍ VOSTRA PRESENCIA»

Es asimismo posible precisar cuándo, entre los años 1396 y 1397, como supuso el P. Andrés Ivars, pudo entregar Eiximenis el devocionario a la Reina María. Gracias a la historiadora Áurea L. Javierre,⁷⁷ que trazó con exactitud el itinerario de la corte de la Reina, sabemos que se hallaba en Barcelona cuando falleció el Rey Juan, y allí aguardó la llegada del Rey Martín (mayo de 1397). En septiembre se dirigió a Zaragoza, donde permaneció hasta el mes de abril de 1400. En junio de ese año la Reina volvió a Barcelona y estuvo en Cataluña hasta el mes de junio del año siguiente, cuando decidió trasladarse al Reino de Valencia. En noviembre de 1404 emprendió camino hacia Barcelona, ciudad en la que entró el 8 de enero de 1405. En noviembre de 1406 determinó partir hacia Valencia para reunirse con el Rey.⁷⁸

Entre los valiosos documentos publicados por Jaume Riera i Sans hallamos las cartas que la Reina escribió a Eiximenis en 1397 rogándole que se desplazara a Barcelona con ocasión de la llegada del Rey Martín (documentos 60 a 67).⁷⁹ En la primera, del 8 de enero de 1397, le comunica que «la venguda del senyor Rey ésser fort presta», y que desea que «en la sua benaventurada entrada vós, per via de preicació, e en altra manera en tota bona instrucció e divinal doctrina del dit senyor entrevingats i siats participant», por lo que «havem menester ací vostra presència», y «us pregam tant com podem, e manam, que sens tota triga e dilació en continent partescats e

⁷⁷ Luis Miguel DE LA CRUZ HERRANZ, «Áurea Lucinda Javierre Mur», en REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *Diccionario Biográfico electrónico*, www.dbc.rah.es.

⁷⁸ Áurea L. JAVIERRE, *María de Luna, reina de Aragón* (Madrid: CSIC, 1941), 150-157.

⁷⁹ Jaume RIERA I SANS, *Francesc Eiximenis i la casa reial: Diplomataris 1373- 1409* (Girona: Publicacions de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes, 2011), 43-47.

vingats a nós [...] si ns desijats jamés servir e complaure». Tras comunicarle que ha notificado al tesorero real, Berenguer Martí, que se haga cargo de «les despeses que volrets» (documento 61),⁸⁰ la Reina insiste en que «per res no tardets, cor servey nos en farets gran» y se encomienda finalmente a sus oraciones: «Lo dit senyor Rey en tots los seus fets, e special en la sua benaventurada venguda, vos pregam que hajats en singular e contínua recomendació de vostres oracions» (documento 60).⁸¹ De ese mismo día es la misiva que envía a Pere de Artés para que «cuytets e donets obra ab acabament, de tot vostre poder», avisándole de que «del contrari hauríem molt gran desplaer e ho pendríem en gran desservey» (documento 62).⁸²

La falta de respuesta debió de disgustar sobremanera a la Reina, ya que el 31 de enero se dirige a ellos de nuevo para rogarles encarecidamente que se cumplan sus órdenes y el «amat nostre mestre Ffrancesch Exemeneç» «pertesqua e vengue açí a nós de continent sens falla».⁸³ A Eiximenis le recrimina su tardanza («E veem que vós retardats vostra venguda, de què ns meravellam molt») y le conmina a emprender el viaje sin demora («us pregam e manam que, con la benaventurada venguda del senyor Rey sia fort presta, vullats venir de continent a nós sens falla»), recordándole que ha ordenado a Berenguer Martí que se encargue de «les despeses necessàries a la dita venguda» (documento 63).⁸⁴

Por la última carta conservada sobre este acontecimiento, fechada el 15 de marzo, sabemos que Eiximenis contestó a la Reina y deducimos que adujo motivos de salud para justificar su tardanza, porque doña María le responde «que havem desplaer de vostres accidents, però huymés no us cal duptar de caminar per pahor de fredors, com lo temps sia assats temprat e bon per caminar [...] per què us pregam que, cuytant tant com porets vostra venguda, siats açí al pus tost que puxats, car havem ardit cert que'l senyor Rey [...] de jorn en jorn s'espera açí» (documento 66).⁸⁵

No sabemos a ciencia cierta en qué fecha llegó Eiximenis a Barcelona, ni si fue a tiempo de acompañar al Rey Martín en su entrada solemne a la ciudad de Barcelona (27 de mayo de 1397).⁸⁶ Un documento dado por el Rey el 18 de junio en que concede a Francesc Eiximenis la prórroga de 500 sueldos anuales para celebración de las misas en sufragio por el alma del Rey Pedro IV de Aragón (así como tam-

80 *Ibidem*, 43-44.

81 *Ibidem*, 43.

82 *Ibidem*, 44.

83 Documentos 65 (a Berenguer Martí) y 64 (a Pere de Artés). *Ibidem*, 45-46.

84 *Ibidem*, 44-45.

85 *Ibidem*, 46.

86 JAVIERRE, *María de Luna...*, 84.

bién por el Rey Juan)⁸⁷ nos informa de que, finalmente, Eiximenis había acudido al encuentro de la Reina María.

Si como acertadamente estimó el P. Andrés Ivars, Eiximenis entregó a la Reina el devocionario «entre los años 1396 y 1397», no parece improbable que fuera con motivo de su viaje a Barcelona en la primavera de 1397.

Gerona, abril de 2018

BIBLIOGRAFÍA

- ALTURO PERUCHO, Jesús. «Noves dades sobre la difusió de Lo libre de les dones de Francesc Eiximenis». *Quaderns de la selva* 53 (2001): 255-264.
- BADIA PÀMIES, Lola, dir. *Història de la literatura catalana. Literatura medieval (II). Segles XIV-XV*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana/Editorial Barcino/Ajuntament de Barcelona, 2014.
- BARCELONA, Martí de. «Fra Francesc Eiximenis, O.M. (1340?-1409?). La seva vida, els seus escrits, la seva personalitat literària». En *Studia bibliographica. Estudis sobre Francesc Eiximenis*, 185-239. Girona: Col·legi Universitari de Girona/Diputació de Girona, 1991.
- BARCELONA, Martí de y Norbert D'ORDAL, eds. *Terç del Crestià*. Barcelona: Barcino, 1932.
- BLECUA, Alberto. *La transmisión textual de 'El Conde Lucanor'*. Barcelona: Publicaciones del Seminario de Literatura Medieval y Humanística, 1980.
- BLESKINA, Olga y Natalia A. ELAGINA, eds. *The Inventory of Manuscripts from the Żaluzki Library in the Imperial Public Library*. Coordinado por Kossarzecki Krzysztof y Sławomir Szyller. Varsovia: Biblioteka Narodowa, 2013.
- BULBENA I ROSELL, Antoni. *Tractat de confessió ordenat per lo mestre Francesch Eximeniç*. Barcelona: Stampa Elzeviriana, 1906.
- BRINES, Lluís. «Francesc Eiximenis (OFM †1409), su vida, su obra en catalán». En *Estudios de latín medieval hispánico. Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico*, 317-326. Firenze: Edizioni del Galluzzo, 2011.
- CATEURA BENNÄSSER, Pau. «Martín II». En Real Academia de la Historia. *Diccionario Biográfico electrónico*. www.dbe.rah.es.
- CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador. «Martín I». En Real Academia de la Historia. *Diccionario Biográfico electrónico*. www.dbe.rah.es.
- CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador. «María de Luna». En Real Academia de la Historia. *Diccionario Biográfico electrónico*. www.dbe.rah.es.
- CLAUSELL NÁCHER, Carmen. «'E com nós hajam en vostres devotes oracions devoció molt gran': la *Scala Dei* de Francesc Eiximenis O.F.M.». En preparación.

87 RIERA, Francesc Eiximenis i la casa reial..., 46-47.

- CRUZ HERRANZ, Luis Miguel de. «Áurea Lucinda Javierre Mur». En Real Academia de la Historia. *Diccionario Biográfico electrónico*. www.dbc.rah.es.
- FALHAUBER, Charles. «'Lo libre de les dones, by Francesc Eiximenis». Reseña de *Lo libre de les dones* de F. Naccarato. *Romance Philology* 38 (1984): 124-126.
- GUIXERAS, David y Sadurní MARTÍ. «Francesc Eiximenis». En *Història de la literatura catalana. Literatura medieval (II). Segles XIV-XV*, dirigido por Lola Badia, 21-59. Barcelona: Enciclopèdia Catalana/Editorial Barcino/Ajuntament de Barcelona, 2014.
- HAUF VALLS, Albert. «Del sermó oral al sermó escrit: La *Vita Christi* de Fra Francesc Eiximenis com a glossa evangèlica». En *La cultura catalana en projecció de futur: Homenatge a Josep Massot i Muntaner*, coord. por Germà Colón, Tomás Martínez Romero y Maria Pilar Perea, 253-289. Barcelona/Castelló de la Plana: Institut Ramon Llull/Universitat Jaume I, 2004.
- HAUF VALLS, Albert. «Francesc Eiximenis». En *Panorama de la literatura catalana. Edat mitjana. Dels inicis a principis del segle XV*, dirigido por Albert Hauf Valls, 209-236. Barcelona: Vicens Vives, 2009-2011.
- IVARS, Andrés. «¿Quién es el autor del "Tractat de Confession" impreso en Valencia, año de 1497, por Nicolás Spindeler, bajo el nombre de Fr. Francisco Eiximénez?». *Archivo Ibero-Americano* 14 (1920): 251-256.
- IVARS, Andrés. «Franciscanismo de la reina de Aragón doña María de Luna (1396-1406)». *Archivo Ibero-Americano* 34 (1931): 568-594.
- IVARS, Andrés. «Franciscanismo de la reina de Aragón doña María de Luna (1396-1406)». *Archivo Ibero-Americano* 36 (1933a): 255-281.
- IVARS, Andrés. «Franciscanismo de la reina de Aragón doña María de Luna (1396-1406)». *Archivo Ibero-Americano* 36 (1933b): 416-432.
- IZQUIERDO MOLINAS, Eva. «Francesc Eiximenis. *Lo libre de les dones*. Estudi codicològic dels set testimonis complets conservats de l'obra. Edició crítica i estudi ecdòtic de l'endrella i els capítols 1-20». Tesina de licenciatura. Universitat de Girona, 2006.
- IZQUIERDO MOLINAS, Eva. «Un testimoni sobre la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós i sobre l'origen del 'Llibre de les dones'». *Caplletra* 48 (2010): 135-161.
- IZQUIERDO MOLINAS, Eva. «Edició crítica dels capítols 1-100 del "Llibre de les dones" de Francesc Eiximenis. Estudi codicològic, estudi ecdòtic i estudi històric». Tesis doctoral. Universitat de Girona, 22 de marzo de 2019. <https://www.tdx.cat/handle/10803/667739>.
- JAVIERRE MUR, Áurea L. *María de Luna, reina de Aragón*. Madrid: CSIC, 1941.
- MARTÍ, Sadurní y David GUIXERAS. «Apunts sobre la tradició del *Dotzè del Crestià I*». En *Literatura i Cultura de la Corona d'Aragó (segles XIII-XV). Actes del III Col·loqui «Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga»*. (Universitat de Girona, 5-8 de juliol de 2000), 211-223. Barcelona: Curial Edicions Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat: 2001, 211-223. <https://bit.ly/2UCWrUz>.

- MARTÍ, Sadurní, ed. *Francesc Eiximenis. Àngels e dimonis*. Barcelona: Quaderns Crema, 2003.
- MARTÍ, Sadurní, ed. *Francesc Eiximenis. Cartes autògrafes. Edició diplomàtica i interpretativa*. <https://bit.ly/3bsi3Jk>.
- MASSÓ I TORRENTS, Jaume. *Les obres de fra Francesch Eximeniç (1340?-1409?). Essai d'una bibliografia*. Barcelona: Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1909-1910.
- NACCARATO, Frank, ed. *Francesc Eiximenis. Lo libre de les dones*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1981.
- PhiloBiblon*, dir. por Charles B. Faulhaber. Bancroft Library/University of California, Berkeley, 1997-. <http://vm136.lib.berkeley.edu/BANC/philobiblon/index.html>.
- PLANAS, Josefina. «La paz de las plegarias: lecturas religiosas de la reina María de Luna». *e-Spania*, nº 20 (febrero, 2015). doi: 10.4000/e-spania.24155.
- PUIG I OLIVER, Jaume de. *Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Eiximenis OFM conservades en biblioteques públiques*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans/Facultat de Teologia de Catalunya, 2012.
- RENEDO PUIG, Xavier. «Notes sobre la datació del *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 52 (2011): 207-224.
- RENEDO PUIG, Xavier. «Notes sobre la datació del *Primer*, el *Segon* i el *Terç* de Francesc Eiximenis». En *Miscel·lània Albert Hauf*, coord. Josep Massot i Muntaner. Vol. 5, 5-33. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.
- RIBELLES COMÍN, José. *Bibliografía de la lengua valenciana: o sea catálogo razonado por orden alfabético de autores de los libros, folletos... etc., que escritos en lengua valenciana y bilingüe, han visto la luz pública desde el establecimiento de la imprenta en España hasta nuestros días*. Madrid: Imp. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1920-1979.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Documents per l'història de la cultura mig-aval*. 2 vols. Barcelona: IEC, 1908-1920.
- SCHMID, Beatrice. *Les traduccions valencianes del Blanquerna (València, 1521) i de la Scala Dei (Barcelona, 1523)*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1988.
- Sigla codicum manuscriptorum qui olim in Bibliotheca publica Leninopolitana exstantes nunc in Bibliotheca Universitatis Varsoviensis asservantur*. Cracovia: Drukarnia W. L. Anczyca i spółki, 1928.
- SZYLLER, Sławomir, «Un manuscrito de la colección Załuski (San Petersburgo, Hisp. Q. I. 7.)», carta dirigida a la autora, 19 de agosto de 2015.
- WITTLIN, Curt. «Los problemas del “Cercapou” y el “Libre de les dones” de Fray Francesc Eiximenis». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* 46 (1970): 61-95.
- WITTLIN, Curt. Introducción a *Francesc Eiximenis. Lo libre de les dones*, XI-XXVII. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1981.

WITTLIN, Curt. «De 'Lo libre de les dones' a la 'Scala Dei'». En *Actes del Tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica. Estudis en honor de Josep Roca-Pons*, 139-152. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.

WITTLIN, Curt, ed. *Francesc Eiximenis. Scala Dei: devocionari de la reina Maria*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985.